

Epidemije kuge u Srijemu u 18. stoljeću

Maksić, Veljko

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:843452>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-24**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Dvopredmetni diplomski sveučilišni studij Pedagogije i Povijesti

Veljko Maksić

Epidemije kuge u Srijemu u XVIII. stoljeću

Diplomski rad

Mentor

izv. prof. dr. sc. Dubravka Božić-Bogović

Osijek, 2017.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Dvopredmetni diplomski sveučilišni studij Pedagogije i Povijesti

Veljko Maksić

Epidemije kuge u Srijemu u XVIII. stoljeću

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest

Mentor

izv.prof.dr.sc. Dubravka Božić-Bogović

Osijek, 2017.

Sažetak: *Mobilnost čovjeka i težnja za upoznavanjem svijeta dovele su ga do suočavanja s novim bolestima jer zajedno s čovjekom i robom one su redovite suputnice. S epidemijom kuge upoznali su se Europljani još u antici, a otada do XVIII. stoljeća susreli su se s njom još nekoliko puta. Ni Srijem, koji se nalazi na raskrižju putova istoka i zapada, nije mogao biti pošteđen te bolesti. Problematika rada usmjerena je na pojavu kuge na srijemskom prostoru, ali ograničena isključivo na XVIII. stoljeće. Cilj je pokazati kako su suvremenici doživljavali kugu i kako su se nastojali obraniti od iste. Kuga spada u zoonoze te se izražava kroz tri oblika što je najprije objašnjeno u radu. Potom je skrenuta pozornost na zakonske akte i regulative koje je bečki dvor donosio u cilju zaustavljanja epidemija još na granicama Monarhije. Razumijevanje odnosa prema kugi i sanitarnim mjerama nije moguće bez uvida u zdravstveno stanje Srijema, odnosno bez spoznaje o organizaciji sanitarne službe kao i bez spoznaje zdravstvenog stanja Srijemaca. Srijem je imao nesreću da ga tijekom XVIII. stoljeća epidemije kuge pogode čak četiri puta radi čega su te pojave kronološki prikazane. Na osnovu spoznaja o tim epidemijama sastavljena je cjelina o odnosu suvremenika prema kugi kao i ona o problemima organizacije sanitarnih mjera u tijeku epidemije. Prevencija i suzbijanje kuge temeljili su se na sanitarnom kordonu. On je predstavljao barijeru bolestima koje dolaze sa stranog područja dok je onaj sanitarni kordon privremenog karaktera ograničavao epidemiju kuge samo na pojedine dijelove države. Sanitarne mjere prikazane su kao zasebna cjelina te je u njima prikazana organizacija na početku epidemije, liječenje oboljelih, planska čišćenja zaraženih naselja te sahranjivanje preminulih osoba. Tumačenje kuge kao božje kazne zahtijevalo je prikazivanje uloge svećenstva u borbi s kugom. Uređenje sanitarnog kordona podrazumijevalo je određena urbanističko-arhitektonska rješenja, stoga se u radu govori o njima. Razumljivo je kako je uređenje sanitarnog kordona i stalna pripravnost osoblja izvlačila ogromna financijska sredstva zbog čega je opterećivano gospodarstvo Monarhije. Isto tako izvanredno stanje uslijed epidemije onemogućavalo je obavljanje uobičajenih gospodarskih djelatnosti. Odnos gospodarstvo-kuga nije jednosmjernan. Naime obavljanje gospodarskih djelatnosti na kojima se okupljalo mnoštvo radnika pogodovalo je širenju zaraze.*

Ključne riječi: *erdeljska kuga, Franz von Schraud, iriška kuga, kuga, Srijem, XVIII. stoljeće*

Sadržaj

Uvod.....	5
1. Literatura i objavljeni izvori	7
2. O kugi.....	9
3. Organizacija zdravstvene službe u cilju suzbijanja epidemija u Habsburškoj Monarhiji.....	12
4. Stanje zdravstva u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća.....	14
4.1. Zdravstvene ustanove u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća	14
4.2. Medicinsko osoblje u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća.....	16
4.3. Higijena i zdravstveno stanje Srijemaca u XVIII. stoljeću	18
5. Epidemije kuge u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća.....	19
5.1. Erdeljska kuga	21
5.2. Iriška kuga	22
6. Suvremenici i praznovjerje.....	23
7. Problemi organizacije.....	30
8. Sanitarni kordon	34
9. Sanitarne mjere.....	39
9.1. Općenite sanitarne mjere	39
9.2. Liječenje oboljelih.....	42
9.3. Plansko čišćenje zaraženih mjesta	44
9.4. Sahranjivanje preminulih.....	47
10. Svećenstvo u borbi protiv kuge	50
11. Urbanistička i građevinska rješenja i problemi u suzbijanju kuge	54
12. Gospodarstvo i kuga.....	57
Zaključak.....	59
Izvori	60
Literatura.....	62

Uvod

Titula jednog od četiriju jahača apokalipse koju kuga nosi nije bez osnova. Dok je danas uglavnom nepoznanica većini suvremenog čovječanstva, u prošlosti je izazivala strah i trepet svih bez obzira na socioekonomski status ili društveni položaj. Iza sebe je nerijetko ostavljala pusta naselja mijenjajući dugoročno demografsku sliku zahvaćenog područja.

Prostor Srijema nije imao sreće da mu strahote te zaraze ostanu nepoznanica osobito tijekom XVIII. stoljeća. Zadatak je rada usmjeren na opisivanje pojave kuge na području Srijema¹ u XVIII. stoljeću. Međutim rad nije usmjeren isključivo na kronološko praćenje širenja kuge, već je pažnja posvećena organizaciji, odnosu stanovništva prema zarazi i ulozi svećenstva u njezinom suzbijanju.

¹ Naziv Srijem potječe od rimskog naziva za današnju Sremsku Mitrovicu. Kada se ime *Syrmiuma* proteglo na okolnu oblast i u kojoj mjeri, nije dovoljno pouzdano utvrđeno, ali pretpostavlja se da se to dogodilo još u ranom srednjem vijeku. (Dušan Popović, *Srbi u Sremu do 1736/7*, SAN, Beograd 1950., str. 2.)

Praćenje teritorijalnog opsega Srijema jednostavnije je nakon dolaska Ugara i stvaranja županijskog uređenja. Poslije smrti bizantskog cara Manuela Komnena 1180. godine na osvojenom području organizirali su administrativno-upravne jedinice - županije. Tako je prostor istočnog Srijema od Zemuna te negdje do linije Susek na Dunavu te Save zapadnije od Mitrovice činio Srijemsku županiju. Nasuprot tomu zapadni dio današnjeg Srijema činio je sastavni dio Vukovske županije. Dakle za vrijeme ugarske vlasti u srednjem vijeku Srijem je bio ograničen na istočni dio današnjeg Srijema dok je kranje naselje na zapadu bio Ilok (Isto, str. 2.).

Nakon turskog osvajanja 1521. - 1526. godine Srijem je administrativno uključen u Smederevski sandžak sa sjedištem u Beogradu. Između 1538. i 1540. godine, a možda i 1543. godine ustrojen je posebni Srijemski sandžak (Skupina autora, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Službeni glasnik, Beograd 2010., str. 71.; Nenad Moačanin, „Osječki ili Požeški sandžak“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 12, Zagreb 1983., str. 36.). Nedugo nakon toga, a sa sigurnošću od 1556. godine Osijek je priključen Požeškom sandžaku (Isto, str. 35.) Nakon priključivanja Osječkog kadiluka sandžaku Požegi granica spomenutog sandžaka prema sandžaku Srijem određena je rijekom Vukom. Prema tome mjesta na lijevoj obali Vuke do ušća u Dunav pripala su sandžaku Požega, a ona s desne strane srijemskom sandžaku uz mogući poneki izuzetak (Nenad Moačanin, „Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 13, Zagreb 1984., str. 109.).

U vrijeme rata posljednjeg desetljeća XVII. stoljeća prostor Srijema dodijeljen je 1697. godine knezu Liviju Odeschalchiju, na ime pozajmljenog iznosa od 325000 forinti. Međutim Odeschalchijev je Srijem ili *Ducatus Syrmienensis* znatno suzio prostorni pojam Srijema. Naime, knez nije gospodario čitavim Srijemom jer je car odredio da država zadrži tvrđave Petrovaradin, Slankamen i Zemun te milju prostora oko njih. Time je geografski i administrativno Srijem sveden na prostor Zemun-Petrovaradin-Ilok-Šid-Rača. U pravcu sjevera i zapada dodatno je sužen stvaranjem Posavske i Podunavske vojne granice 1702. godine. Takav teritorijalni oblik zadržao je sve do stvaranja Srijemske županije i Srijemske vojne granice 1745. godine otkada ga definiraju te dvije teritorijalno-upravne jedinice (Skupina autora, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, str. 112.; Slavko Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad 1979., str. 22.).

Von Taube dao je uspješno objašnjenje prostora Srijema. „*Srijem, istočni dio Kraljevine, u davniini je imao uže granice nego li danas (70-ih godina XVIII. stoljeća, op.a.). Kad se povuče linija od Iloka na Dunav prema jugu sve do Save do mjesta gdje se u nju ulijeva rijeka Biđ (Bich) ili Bosut (Boszut), onda je stari Srijem ležao istočno od te linije. Današnji se proteže od Iloka uz Dunav 6 do 8 milja dalje na zapad, nego li stari. Dunav ga dijeli od Mađarske, Sava od Srbije, rijeka Biđ ili Bosut od Slavonije na zapadnoj i južnoj strani*“ (Friedrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, Državni arhiv u Osijeku/Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, Osijek 2012., str. 190.). To je još upotpunio kako selo „*Vera je prvo poštansko mjesto na koje se nailazi u Srijemu*“ (Isto, str. 190.) kada se ide od zapada prema istoku.

Iz prethodno navedenog moglo se vidjeti da Srijem nije obuhvaćao istovjetan prostor tijekom XVIII. stoljeća. U skladu s tim rad će prostor Srijema pratiti onako kako je bio definiran u djelima suvremenika, a ne u okvirima današnjeg shvaćanja pojma.

Polazište za oblikovanje rada bio je uvid u dostupnu literaturu i objavljene izvore, zbog čega je osvrt na njih najprije prikazan. Na to se nadovezuje definiranje, odnosno opisivanje kuge i njezinih pojava oblika, kao osnova za razumijevanje rada. Pored toga ukazano je na neke tendencije u svjetskoj historiografiji. U sljedećoj cjelini ukratko je prikazan razvoj zdravstva u Habsburškoj Monarhiji. Točnije prikazano je stvaranje tijela i donošenje zakona vezanih uz epidemije koji i jesu činili većinu zdravstvenog uređenja. Da bi razumijevanje organizacije kuge bilo potpuno, nužno je ukazati na stanje zdravstva u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća. U toj je namjeri naglašen nedostatak zdravstvenih ustanova i zdravstvenog osoblja kao i higijenske navike Srijemaca. Razvojem okolnosti Srijem XVIII. stoljeća nalazi se na križanju istoka i zapada te je preko njega usmjerena komunikacija između njih. Posljedica te pokretljivosti, kojoj je Srijem bio izložen, jest neizbježna opasnost pojave epidemije kuge što je i obrađeno u sljedećoj cjelini. Prve pojave kuge u Srijemu prikazane su samo kao tragovi prošlosti jer nedostatak izvora ne pruža mogućnost detaljnijeg uvida u njih. S druge strane, erdeljska i iriška kuga pružaju mogućnost detaljnog razmatranja. Količina primarnih izvora, a u skladu s tim i bibliografskih jedinica posvećenoj kugi u Srijemu, nije razmjerna za cijelo stoljeće. Tako je najviše podataka o zadnjoj kugi u Srijemu u XVIII. stoljeću te će ona i činiti okosnicu rada dok će se ranijim epidemijama upotpunjavati rad. Odnos suvremenika prema kugi, razumijevanje i odnos prema suzbijanju zaraze prikazani su u cjelini *Suvremenici i praznovjerje*. Na tu cjelinu nastavlja se *Problemi organizacije* koji upotpunjuju prethodnu cjelinu. Prikazom problema u organizaciji suzbijanja kuge olakšano je razumijevanje širenja zaraze. Suzbijanje širenja epidemija kuge u Habsburškoj Monarhiji zasnivalo se na sanitarnom kordonu. Njegov razvoj i svrha prikazani su u cjelini *Sanitarni kordon*. Pod okriljem cjeline *Sanitarne mjere* prikazane su sve one akcije koje su liječnici primjenjivali u sprečavanju širenja zaraze, liječenja oboljelih i održavanja higijenskog stanja. Percepcija kuge kao božje kazne zahtijevala je prikaz uloge svećenstva u borbi s kugom. Kako je sanitarni kordon sam po sebi bio složen građevinski kompleks i kako je borba s kugom u XVIII. stoljeću redovito podrazumijevala određena arhitektonsko-urbanistička rješenja nužno je i tome posvetiti dio rada. Na kraju, ali ne i manje važno, rad ukazuje na ulogu kuge u razvoju gospodarstva i u obrnutom smjeru.

1. Literatura i objavljeni izvori

Zbog posljedica koje je kuga uzrokovala, nije mogla ostati nezamijećena u povijesnim istraživanjima. Međutim dok su u srpskoj historiografiji pitanje kuge u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća obradili brojni autori, u hrvatskoj historiografiji to pitanje nije dovoljno proučeno. U hrvatskoj historiografiji epidemijama kuge bavila se tek nekolicina istraživača poput Gordana Ravančića, Danice Božić-Bužančić i drugih. Međutim tek je Robert Skenderović proučio pitanje kuge u Slavoniji, ali izvan područja Srijema. Epidemiji kuge, kao i drugim epidemijama, posvećeno je nekoliko riječi u monografiji *U potrazi za mirom i blagostanjem – hrvatske zemlje u 18. stoljeću* (Matica Hrvatska, Zagreb 2013.), ali ne razmjerno utjecaju kakav je kuga imala na razvoj. Dostupnost izvora i postojeća literatura pružaju prostor za promjenu takvog stanja.

Na sreću povjesničara, iriška kuga je nekoliko godina nakon prestanka obrađena i zapažanja o njoj zabilježena su zahvaljujući rukovodećem liječniku u njezinom suzbijanju Franzu von Shraudu. Kao suvremenik i organizator njezinog suzbijanja ostavio je izvanredan izvor u knjizi „*Historis Pestis Sirmiensis annorum MDCCXCV et MDCCXCVI*“ objavljenoj 1802. godine u Pešti.

U Biblioteci Matice srpske u Novom Sadu čuva se *Kratko uputstvo kako se od kuge sačuvati može*² napisano na ćirilici čiji su potpisnici Joseph Pilher i Franz von Schraud te je posljednji vjerojatno i autor. U elektronskom katalogu Biblioteke Matice srpske kao godina tiskanja *Uputstva* navodi se 1796. iako dalo bi se zaključiti kako je nastalo godinu dana ranije. Naime uz ime Josepha Pilhera stoji i titula kraljevskog komesara, a on je tu funkciju u vrijeme iriške kuge obnašao sve do kraja 1795. godine te je tada bio smijenjen. Bez obzira na godinu nastanka, *Uputstvo* pruža uvid glavnih smjernica sanitarne organizacije u tijeku epidemije.

Još 1940. godine Vasa Krstić objavio je „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“ (*Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva*, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1940.) čime su naredbe načelnika rumskog kotara Lovre Lovrenčića postale dostupne stručnoj javnosti, kao i zaljubljenicima u povijest. Isti autor objavio je „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“ (*Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva*, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1940.).

² Franz von Schraud, Joseph Pilher, *Краткое поученіе како отЪ куги сачуватися моци, 1795.*, <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=560&m=2#page/1/mode/2up;> 28.6.2017

Zahvaljujući trudu Petra Mikića, objavljeni su „Srpski izvori o epidemijama kuge u panonskom prostoru tokom XVIII veka“ (*Zbornik radova: Prvi kongres za istoriju zdravstvene kulture podunavskih zemalja*, Novi Sad 1975.). Njihova je osobita historiografska vrijednost što donose informacije o ranijim kugama XVIII. stoljeća, a ne samo o iriškoj. Isti je autor u suradnji s Lukom Kolarovićem spoznaju o kugi obogatio objavljivanjem još nekoliko izvora o iriškoj kugi u radu „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“ (Krovovi – bilten za kulturu i umetnost, Vol. 22/23, No. 71/74, Sremski Karlovci 2008./2009.).

Zbivanja uz irišku kugu zanimljivo su popraćena u ljetopisu osječkih franjevac (*Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, ur. Stjepan Sršan, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek 1993.) čije je objavljeno izdanje upotrebljeno u radu. Ljetopis kronološkim slijedom prati razvoj iriške kuge, pokazujući koliko su bili informirani oni izvan postavljenog kordona. Isto tako *Kanonske vizitacije* (knj. 8, ur. Stjepan Sršan, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2010.) prostora današnjeg Srijema tijekom XVIII. stoljeća doprinijele su razumijevanju uloge svećenstva u borbi s kugom.

Za razumijevanje odnosa prema kugi bilo je nužno problem sagledati i u onim trenucima kada ona nije bila proširena na Srijem, ali je prijetila neposredna opasnost. U tu svrhu upotrebljeni su *Zapisnici sjednica Srijemske županije 1760. – 1766.* (ur. Stjepan Prutki, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar 2015.), „Podaci iz »Vukovarskog protokola« o sprečavanju prenošenja kuge u Srem 1762. godine“ (Vladan Gavrilović, *Zbornik radova: Izvori o istoriji i kulturi Vojvodine*, Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad 2009.), kao i izvori objavljeni zahvaljujući Slavku Gavriloviću u radu „Vesti o kugi u Srbiji 1792-1793.“ (*Istoriski časopis*, No. 25/26, Istoriski institut SANU, Beograd 1978/79.).

Upotpunjavanje spoznaje o kugi kao i općenito o zdravstvenom stanju u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća omogućeno je zahvaljujući zapažanju dvojice putopisaca koji su u razmaku od samo nekoliko godina posjetili Slavoniju i Srijem. Prvi je srijemski prostor posjetio Friedrich Wilhem von Taube još 70-ih godina XVIII. stoljeća te je svoja zapažanja objedinio u djelu *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*. U sljedećem je desetljeću istog stoljeća o Srijemu pisao Franz Stefan Engel u djelu *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* (Matica srpska, Novi Sad 2003.).

Nadopunjujući spomenuto djelo Franza von Schrauda, a svoj rad temeljivši na njegovom, somborski liječnik Radivoj Simonović, inače rođeni Srijemac, dao je detaljan pregled iriške kuge u knjizi *Kuga u Sremu: godine 1795-1796.* (Srpska čitaonica/Budućnost, Irig/Novi Sad 1995.) objavljene prvi puta 1898. godine, iako je već 1892. godine bila spremna za tiskanje.

Kugom u prvoj polovici XVIII. stoljeća na srijemskom prostoru bavio se Slavko Gavrilović koji je epidemije u tom razdoblju opsežno opisao u svojoj knjizi *Srem od kraja XVII*

do sredine XVIII veka. Kratku sintezu o kugi na prostoru Srijema napisao je Jovan Maksimović (*Srem u vreme kuge*, Srpska čitaonica u Irigu, Irig 2015.) koja upotpunjuje neka njegova ranija djela.

Razumijevanje zdravstvenog stanja srijemskog stanovništva kao i zakonske regulative bilo bi otežavajuće bez radova Milana Mičića i Slavka Jovina. Prvi je u knjizi *Farmacija u Sremu 1759-1918* (Matica srpska, Novi Sad 1987.) objasnio zdravstveno stanje Srijema uz poseban osvrt na ljekarnike. Općenitu sliku zdravstva, ali ne manje kvalitetnu, dao je i Slavko Jovin u *Istoriji medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849* (Matica srpska, Novi Sad 1998.). Dakako, u radu obojice bilo je neizostavno pitanje kuge. Spoznaja o zdravstvenom stanju Srijema upotpunjena je doktorskom disertacijom Roberta Skenderovića *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala* (Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb 2005.).

Hvalevrijedan bio je pothvat srpskih povjesničara koji su uz pomoć nekolicine stranaca povodom dvjestogodišnjice iriške kuge posvetili zbornik upravo toj temi (*Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996.). U istoj namjeri objavljen je i prijevod spomenutog djela Franza von Schrauda *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796* (Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1995.) što je bio prvotni izvor za koncepciju rada. Ostali izvori i literatura, čiji je popis na kraju rada, poslužili su kako bi pojavu kuge, odnosno odnos prema njoj što bolje razumjeli.

2. O kugi

Kuga spada u skupinu zoonoze, odnosno oboljenja koja pogađaju i čovjeka i životinje. Do kraja XIX. stoljeća uzročnik kuge bio je nepoznanica. Tek su Švicarac Alexandre Yersin i Japanac Shibasaburo Kitasato u vrijeme epidemije kuge u Hong Kongu 1894. godine, neovisno jedan o drugome, otkrili i opisali uzročnika kuge. Uzročnik je najprije nazvan *Pasteurella pestis*, no kasnije je ponio ime švicarskog istraživača pa je u medicinskoj terminologiji ustaljen naziv *Yersinia pestis*.³

³ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 15.; Petar Mikić, „Kuga u Karlovcima 1738-1740 i 1795/96“, *Krovovi – bilten za kulturu i umetnost*, Vol. 21, No. 67/70, Sremski Karlovci 2007., str. 25; Gordan Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2006., str. 1.

Nekoliko godina kasnije 1898. Paul Louis Simond dokazao je kako kugu prenosi buha. Kuga se prenosi prije svega zahvaljujući buhi *xenopsylla cheopsis* koja parazitira na malim glodavcima dok ljudska buha uglavnom nije prijenosnik zaraze.⁴ Buha, koja je na bacil kuge imuna, širi ga ujednom ili do zaraze može doći u kontaktu s izmetom zaražene buhe.⁵ Brzom prijenosu bacila kuge pogoduju štakori na kojima buhe parazitiraju, odnosno njihova pokretljivost i populacija idu u prilog brzom širenju kuge.⁶ Važno je napomenuti kako zaražena buha bez nositelja na kojem će parazitirati može preživjeti i do 80 dana što otežava otkriće mjesta prvotne infekcije.⁷

Na spomenuta otkrića nadovezuje se pronalazak penicilina (*Penicilin*) Alexandrea Fleminga te sulfonamida (*Prontosil*) Gerharda Domagka iz prve polovice XX. stoljeća. Navedenim je antibioticima kuga ograničena na endemska područja, ali ne i iskorijenjena.⁸

Moguće je razlikovati tri oblika kuge: *bubonska*, *plućna* i *septikemička*. Kao najčešći oblik javlja se *bubonska* ili *žljezdana*. Karakteristika je tog oblika pojava *bubona* (limfnih oteklina) na mjestu ulaska bacila. Kako je ujed zaražene buhe mjesto pojave prvotnog bubona, najčešće se javlja na nogama kao najdostupnijem mjestu ujeda buhe. Sam bubon crvena je oteklina kože veličine oraha ili šake. Bubon se često zagnoji pri čemu dolazi do širenja gnojne izlučine kao i daljnjeg širenja bacila po tijelu. Taj je oblik kuge smrtonosan u 30 do 75 % slučajeva.⁹

Plućna ili *kapljična* kuga jest težak oblik zaraze koju karakterizira u početku visoka temperatura, jaka glavobolja, kašalj, krvave bjeloočnice, sukrvičan izbljuvak. Zbog zaraze disanje je otežano i ubrzano, a srce oštećeno te brzo slabi, kao i bubrezi. Isto tako jetra i slezena su uvećani. Plućni oblik može se javiti kao posljedica uznapredovanog stadija bubonskog oblika ili primarne infekcije kapljičnim putem. Za razliku od bubonskog oblika gdje se širenje zaraze najčešće odvija preko buhe, plućni je oblik daleko složeniji jer se infekcija može prenositi direktno s osobe na osobu. Dodatna je otežavajuća okolnost što je taj oblik smrtonosan u čak 95% slučajeva.¹⁰

⁴ Petar Mikić, „Kuga velika morija čovečanstva“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge* ,Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., str. 121; J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 16.; G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 2.

⁵ P. Mikić, „Kuga u Karlovcima 1738-1740 i 1795/96“, str. 25.; P. Mikić, „Kuga velika morija čovečanstva“, str. 120.; Frederick Cartwright, Michael Biddiss, *Bolest i povijest*, Naklada Ljevak, Zagreb 2006., str. 33.

⁶ Ole J. Benedictow smatra kako je u širenju kuge XIV. stoljeća značajniju ulogu imala gustoća štakorske populacije od naseljenost ljudskih zajednica (G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str.39.).

⁷ Isto, str. 35.

⁸ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 17.

⁹ G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 2.

¹⁰ Isto, str. 2.

Najteži oblik kuge je *septikemički*. Do zaraze tim oblikom dolazi ulaskom izvora zaraze u optok krvi. Nerijetko već poslije nekoliko sati nakon pojave simptoma ishod je gotovo uvijek smrt. Među simptome toga tipa ubrajaju se povraćanje, povišena temperatura, klonulost, tahikardija i koma. Srećom, taj je oblik kuge rijedak.¹¹

Budući da se u historiografiji javljaju određene proturječnosti o epidemijama kuge, potrebno je na njih skrenuti pozornost. Zoolog Graham Twigg pišući o Crnoj smrti XIV. stoljeća negirao je epidemiju bubonske kuge smatrajući kako se ipak radilo o antraksu, to jest crnom prištu. Antraks je bolest koja primarno napada stoku, ali ni zaraze ljudi nisu nepoznanice. Graham Twigg svoju tezu temelji na izostanku ugibanja štakora prije izbivanja zaraze kao i na nedovoljno preciznim opisima bolesti.¹² Na tragu toga je i David Herlihy koji prihvaća Twiggov stav kako nema dovoljno dokaza koji bi potvrdili isključivo kugu. Naime postojeći opisi predstavljaju šarolikost simptoma koje osim kugi mogu biti slični tifusu, tuberkulozi ili nekoj drugoj bolesti. Isto tako Herlihy zaključuje kako je moguće da se bolesti, koje su se javljale u prošlosti, ne očituju jednako u sadašnjosti što dodatno otežava njihovo prepoznavanje.¹³

Izgledno je postojanje sumnje u dijagnozu srijemske kuge, točnije one iz 1795/96. godine, još kod suvremenika, jer se Franz von Schraud, rukovodeći u organiziranju borbe s kugom 1795/96. godine, žalio kako se na jednom skupu liječnika moglo čuti mišljenje da u zadnjem desetljeću XVIII. stoljeća u Srijemu nije harala kuga, već neka druga bolest. On nastavlja kako je spomenuto mišljenje možda imalo i „*namjeru da na nas (liječnike, op.a.) baci sumnju da smo pokušali prevaru, dajući lažne podatke kako bismo dobili na važnosti, ili nastoji (pošto smo kugu u većini mesta ugušili gotovo u samom začetku) da tu bolest prikaže kao neku drugu i da nam oduzme zasluge za iskorenjenje kuge.*“¹⁴ Međutim svaku sumnju otklanja opis zaraženih s početka epidemije. Županijski je fizik Andreas Buday na oboljelima, između ostaloga, primijetio kako „*drugog, trećeg, a najviše četvrtog dana bolesti kod bolesnika nastaju bolni otoci različite veličine, na slabinama, unutrašnjoj strani butina, ispod kolena, pod pazuhom i na zaušnim žlezdama.*“¹⁵

S druge strane raniji opisi kuge u Srijemu suviše su oskudni da bi odgovorili jednoznačno na to pitanje. Iako su opisi bolesti poprilično oskudni i nedovoljno precizni, vjerojatno je razina znanja austrijskog medicinskog osoblja bila dovoljno razvijena kako bi mogla prepoznati epidemiju kuge barem u njezinom kasnijem širenju. Bez obzira na sve, rad nije usmjeren na

¹¹ P. Mikić, „Kuga velika morija čovečanstva“, str. 125.; G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 2.

¹² G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 33.

¹³ Isto, str. 34.

¹⁴ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 117.

¹⁵ Isto, str. 21.

dokazivanje epidemije kuge nego na organizaciju zdravstvene službe, ponašanje stanovništva, ulogu pojedinih društvenih skupina u slučaju izbijanja epidemije koju su suvremenici prepoznavali kao kugu.

3. Organizacija zdravstvene službe u cilju suzbijanja epidemija u Habsburškoj Monarhiji

Još 1551. godine, u vrijeme Ferdinanda I., donijela je Austrija prvi zakon o borbi protiv zaraznih bolesti (*Infectionsordnung*), a nakon trideset godina, 1582. godine, osnovano je i *Vijeće* za borbu protiv kuge u Beču i Donjoj Austriji. Vijeće se od 1585. godine naziva *Instantia Caesarcorum Commissariorum ad Officium Magisterii Sanitatis Deputatorum*. Ono će biti nadležno i za zdravstvene prilike na neoakvističkom području nakon Velikog bečkog rata, odnosno u toj je namjeri osnovana *Komisija za Ugarsku (Comissio racione contagionis Hungariae)* koja je podređena Vijeću. Nakon Požarevačkog mira 1718. godine Vijeće postaje *Vijeće za zdravlje (Consilium sanitatis)* čiji je cilj bilo organiziranje zaštite Monarhije od kuge. Naredne godine, 1719., Vijeće za zdravlje pretvoreno je u *Dvorsko zdravstveno vijeće (Commissio sanitatis aulica)* u čijoj je nadležnosti bilo i organiziranje sanitarnog kordona.¹⁶ Nadalje 1737. godine osnovana je *Zdravstvena komisija* kao vrhovno savjetodavno tijelo, izravno odgovorno caru, a zadužena za sanitarni kordon.¹⁷ Svega nekoliko godina kasnije 1743. Dvorska zdravstvena komisija preobražena je u rang savjeta.¹⁸ Odlukom Marije Terezije 1753. godine to tijelo postalo je *Dvorska zdravstvena komisija (Sanitätshoffcommission)*¹⁹ dok su zdravstvene komisije organizirane u Vojnoj granici pri svakom generalatu.²⁰ Ista je ukinuta

¹⁶ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 42.

¹⁸ Robert Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 5, No. 1, Slavonski Brod 2005., str. 131.

¹⁹ Robert Skenderović smatra kako *Dvorsko zdravstveno vijeće* svoje začetke ima još u vrijeme Josipa I. negdje između 1710. i 1711. godine. Ono se spominje i 1712. godine kao *Hoff Commission in Sanitäts Sachen*. Po svemu sudeći, to Vijeće bilo je nadležno samo za austrijske zemlje. Na taj zaključak navodi kako je 1710. godine osnovana *Zdravstvena deputacija (Sanitatis Deputatio)* u Požunu. Kako je Karlo VI. 1712. godine tražio ponovo uspostavljanje ta dva tijela, pretpostavka je da su ona bila tek privremena (Isto, str. 127.).

²⁰ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 45.; Krajem tridesetih godina XVIII. stoljeća osnovane su sanitarne komisije u Osijeku i Karlovcu. Prva je bila zadužena za zdravstvene prilike u civilnoj Slavoniji i Slavonskoj vojnoj granici, a druga na prostoru Karlovačkog generalata. Cilj obiju bilo je brzo i efikasno djelovanje u slučaju pojave epidemije i organizacija sanitarnog kordona naspram zaraženom području. Također sanitarne komisije bile su zadužene za prikupljanje informacija o zdravstvenom stanju u turskim graničnim područjima zbog čega su u Osmanskom Carstvu imale svoje obavještajce (Isto, str. 43.; R. Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, str. 128.).

nakon nešto više od dva desetljeća kada su zdravstvena pitanja podvrgnuta *Dvorskom ratnom vijeću*.²¹

Sve odredbe i zakoni prethodno izdani, a odnosili su se na zdravstvo u granici, objedinjeni su u jedan zakon *Pest reglement von Jahre 1770* objavljen u obliku knjige. On je poslužio kao osnova za objavljivanje prvog zakona o zdravstvu u Austriji u rujnu 1770. godine čiji je tvorac bio Gerhard von Swieten. Zakon je poznat pod imenom *Normativum generale in re sanitatis* čime je obuhvaćena cjelokupna organizacija zdravstva u državi.²² U drugom dijelu von Swietenovog zakona iz 1770. godine donesene su odredbe za karantensku službu na granici.²³ Briga o zdravstvenim prilikama povjerena je sanitetskim komisijama Generalnih komandi.²⁴ Tako je određeno održavanje pripravnosti u prvom stupnju 4000 ljudi za čitav kordon, u drugom 7000, a u trećem čak 11000. Rigorozni propisi predviđali su ubijanje svih životinja koje prelaze granice bez obzira bile one divlje ili domaće. Isto se pravilo odnosilo i na ljude koji prelaze granicu mimo određenih mjesta i kontumaca.²⁵ „Generale Normativum Sanitatis nije donosio ništa novo u radu Sanitarnog kordona od onoga što se“, kako zaključuje Robert Skenderović, „već prije na Kordonu provodilo.“ Međutim sama činjenica da je više od polovice čitavog zakona Generale Normativum Sanitatis posvećen Sanitarnom kordonu, pokazuje da je taj kordon bio jedan od najvažnijih zdravstvenih institucija Monarhije.²⁶

Kako su rigorozni sanitarni propisi utjecali na gospodarstvo zemlje, Josip II. je mnoge ukinuo dok je druge ublažio. Ta odluka bila je posljedica i novih shvaćanja o uzročniku kuge. Naime Adam Chenot, erdeljski fizik, u radovima *Tractatus de Pestis* i *Historia Pestis Transilvanicae* postavio je nove pretpostavke o infektivnosti kuge i u skladu s njima odredio nove postupke za njezino suzbijanje. On je zaključio kako kugu ne prenosi samo štakorska buha (*Xenopsyla cheopis*), već i čovječja buha (*Pullex irritans*). Također predlagao je skraćivanje

²¹ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 42.; F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 234.; Milan Breberina, „Istorija hirurgije na teritoriji današnje Vojvodine“, *Sveske Matice srpske*, No. 55, Novi Sad 2014., str. 41.

²² Isto, str. 45.; Doneseni zakon predstavlja sintezu ranijih propisa koji se i navode u njemu. Tako su objedinjeni *Haupt Sanitäts Gesetz* iz 1755. godine, *General Regolamento di tutto il Littorale Austriaco* iz 1757. godine, *Regolamento delle Providenze, e Rispettive Istruzioni per gli Offizi do Sánita, Deputati, Essattori, Fanti e Guardie, Paesane e Militari nelle Spiagge, e Coste del Littorale Austriaco* iz 1764. godine te zakon o kažnjavanju prekršitelja karantenskih propisa iz 1766. godine (Robert Skenderović, *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala*, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb 2005., str. 253.).

²³ Lujo Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850.*, Dionička štamparija, Karlovac 1927., str. 33.

²⁴ Za područje Srijema bila je nadležna komisija u Osijeku. (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 46.)

²⁵ Isto, str. 46.

²⁶ R. Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, str. 141.

karantene te pranje zaražene odjeće umjesto dimljenja i provjetravanja.²⁷ U skladu s tim pretpostavkama Josip II. početkom svibnja 1785. godine donio je tzv. *Chenotov patent* o suzbijanju i liječenju kuge. Time su potvrđene tri *Kontumazperiode* te su se mjere sigurnosti određivale o riziku neposredne ugroženosti. U prvom periodu nije bilo zadržavanja putnika u karanteni, ali su bili izloženi čišćenju. Drugi period podrazumijevao je desetodnevnu karantenu, a treći u trajanju 20 dana.²⁸

4. Stanje zdravstva u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća

4.1. Zdravstvene ustanove u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća

„Slavonija (i Srijem, op.a.) je“, u očima Wilhelma von Taubea, „*Kraljevina bez ubožnica i bolnica, bez staračkih domova i lazareta, bez popravnih domova i umobolnica, bez gostionica, bez siročadskih domova, bez primalja, bez ustanova za gašenje požara, ukratko bez svega onoga što makar jedno osrednje redarstvo prvo uvodi kao neophodne i nužne stvari*“.²⁹ Sličnog mišljenja bio je Franz Stefan Engel koji je primijetio kako u Provincijalu „*nema domova za uboge ni bolnica, nema popravilišta, kaznionica i ludnica, gotovo su bez babica i vatrogasne opreme, ukratko bez svega što i osrednje uređeno redarstvo, kao neophodne i potrebne stvari, najpre uvodi*“.³⁰

Ipak, opažanja dvojice putopisaca nisu sasvim točna. Još 1690. godine u neposrednoj blizini Petrovaradina, danas nepoznatoj lokaciji Las, spominje se prva vojna bolnica. Ta bolnica bila je sastavljena od drvenih baraka te dobro opremljena. Stalna zidana vojna bolnica spominje se u Petrovaradinu 1740. godine, a o njoj se sa sigurnošću može govoriti tek od 1747. godine.³¹ S druge strane o podizanju civilne bolnice može se govoriti od 1774. godine kada je magistrat Petrovaradina kupio kuću jezuita za potrebe civilne bolnice.³² Pred rat s Osmanskim Carstvom po naredbi cara Josipa II. franjevački samostan u Petrovaradinu pretvoren je u bolnicu. Pored petrovaradinskih bolnica postojale su bolnice u Zemunu (1766.) i Srijemskim Karlovcima (1783.).³³ Tom popisu može se pridodati i kamenička bolnica koja se spominje u izvješću

²⁷ Pod utjecajem Chenotovih postavki bio je Franz von Schraud koji je Chenotove spoznaje primjenjivao u liječenju oboljelih u Srijemu 1795/6. godine (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 47.).

²⁸ Isto, str. 47.; J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 21.

²⁹ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.

³⁰ F. S. Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 106.

³¹ Ostrogonski nabiskup prilikom vizitacije petrovaradinske župe 1732. godine naveo je kako nema druge bolnice osim vojne (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 55.).

³² Isto, str. 56.

³³ Isto, str. 50.

Srijemske županije iz 1773. godine. Iz izvješća saznaje se kako je bolnicu 1768. godine osnovao neki Laurentius Marczibanyi. O uvjetima bolnice može se samo naslućivati po skromnosti kapaciteta od samo tri kreveta i to isključivo za muškarce („*Pro personis tribus masculini sexus*“).³⁴ Međutim i o ostalim bolnicama, kako Slavko Jovin zaključuje, teško je govoriti u pravom smislu riječi, već bi bilo prikladnije smatrati ih socijalno-zdravstvenim ustanovama u koje su smješteni siromašni i nezbrinuti građani. Naime i prva civilna bolnica u Petrovaradinu sve do 1787. godine bila je kuća siromaha.³⁵

Ništa bolje nije bilo ni u slučaju ljekarni. Prva ljekarna u Srijemu, i to građanska, otvorena je u Zemunu, a spominje se od 1759. godine. Međutim da Srijem nije ranije bio bez ljekarne, moglo bi se zaključiti iz popisa stanovništva Petrovaradina 1736/7. godine. Tada je zabilježen Eylenschenckel Kays kao carski poljski ljekarnik.³⁶ Nasuprot tomu sa sigurnošću se može govoriti o petrovaradinskoj vojnoj ljekarni „Kod zlatnog orla“ od 1764. godine.³⁷

No u civilnom dijelu Srijema ljekarni nije bilo gotovo kroz cijelo XVIII. stoljeće iako su franjevci još 1753. godine zahtijevali od carice Marije Terezije dopuštenje za otvaranje ljekarne u Vukovaru ili Iloku. Međutim njihova molba nije odobrena s obrazloženjem kako se opskrba lijekovima može zadovoljiti otvaranjem filijale neke ljekarne.³⁸

Na županijskoj skupštini 1762. godine moglo se čuti kako „*in toto comitatu isto et ad vicinitatibus Confiniss nulla apotheca existeret.*“³⁹ Stoga je upravitelj Srijemske županije Franjo Balša od Gyarmatha predlagao podizanje filijale ljekarne u Vukovaru.⁴⁰ Iako je carskom naredbom iz ožujka 1773. godine svaka županija, kao i slobodni kraljevski gradovi, morala imati jednog liječnika, jednog županijskog kirurga, jednu ljekarnu i ljekarnika, to nije ostvareno u Srijemskoj županiji.⁴¹ Još je u siječnju 1787. godine Srijemska županija izvještavala Namjesništvo kako „*hat man di Ehre von Seiten dieser Syrmier Gespanschaft gehorsamst*

³⁴ R. Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, str. 139.

³⁵ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 50.-51.; M. Breberina, „Istorija hirurgije na teritoriji današnje Vojvodine“, str. 44.; Namjesničko vijeće na prijedlog Ugarske dvorske kancelarije naredilo je 1766. godine županijama i magistratima slobodnih kraljevskih gradova obvezno formiranje bolnica ili domova za nezbrinute u svim gradovima, a deset godina kasnije 1776. Namjesničko vijeće naredilo je odvajanje bolnica od sirotinjskih domova (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 52.).

³⁶ M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 31

³⁷ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 68.; Milan Mičić smatra kako je petrovaradinska ljekarna s radom počela 1765. godine unatoč tome što se još 1764. godine spominje u ugovoru s početka studenog između Carskog i kraljevskog privilegiranog društva u Trstu i Temišvaru sa Carskim i kraljevskim komercijalnim vijećem. Nerijetko se događalo da društvo ili pojedinac zakupe pravo na držanje vojne ljekarne, a tek onda pristupi njezinom uređenju (M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 33.).

³⁸ Isto, str. 17.-18.

³⁹ *Zapisnici sjednica Srijemske županije 1760. – 1766.*, ur. S. Prutki, str. 110.

⁴⁰ Isto, str. 110.

⁴¹ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 70.

anzuzeigen dass im Umfange derselben gar keine Apotheke vorfindung sey.“⁴² No možda je već te godine, a najkasnije 1791., Vukovar dobio svoju ljekarnu.⁴³ Nedugo nakon toga sredinom prosinca 1794. godine na županijskoj skupštini odobrena je molba Ladislava Vagnera za otvaranje ljekarne u Rumi, ali uz uvjet svjedodžbe o položenom ispitu. Ladislav je Vagner ljekarnu otvorio u prvoj polovici naredne godine unatoč tome što još uvijek nije završio školovanje.⁴⁴

O opremljenosti srijemskih ljekarni teško je govoriti. Zasigurno nekolicina njih nije mogla u potpunosti zadovoljiti potrebe Srijema, naročito ne u izvanrednim okolnostima pojave epidemije. Svojevremeno izvještavao je županijski fizik Andreas Buday kako su oboljeli zarobljeni u kordonu tijekom iriške kuge umirali zbog nestašice lijekova, a drugi se brže razbolijevali.⁴⁵

4.2. Medicinsko osoblje u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća

Srijemska županija je tek od 1762. godine imala školovane liječnike. Naime otada je županija zahtijevala od ranarnika (kirurga) predočenje o završenoj medicinskoj naobrazbi.⁴⁶ Također županija je zahtijevala da im se pošalje i jedan liječnik kao i kirurzi, za svaki kotar jedan. Tako je u Iločki srez postavljen Antun Mizler, Vukovarski Ivan Rissl i Ivan Grubić, a u Rumski Ivan Enyedi.⁴⁷ Pored tih kirurga u Srijemskoj županiji u razdoblju od 1763. do 1793. godine bili su Franciskus Brüderl (vukovarski kotar), Joseph Huth (iločki kotar) Sebastian Riffel (rumski kotar).⁴⁸

Prvog fizika Srijemska županija dobila je tek 1763. godine kada je na to mjesto postavljen Martin Marikovszky. Nakon njegova odlaska iz Srijema 1769. godine izgledno je kako Srijemska županija nije imala fizika sve do 1784. godine kada se spominje Jovan Živković.⁴⁹ Jovan Živković obavljao je tu funkciju svega dvije godine kada je prešao u Karlovce na dužnost gradskog fizika. Godine 1788. za županijskog fizika postavljen je Antun Karafiatek, no on je već sljedeće godine umro. Njega je naslijedio Marko Martinović, no nije se ni godinu

⁴² M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 40.

⁴³ Antun Dorn, „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“, *Medicinski centar Vukovar – Razvoj zdravstva i medicinskih službi vukovarske komune*, Fond za izgradnju bolnice/Medicinski centar, Vukovar 1976., str. 163.

⁴⁴ M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 56.-57.

⁴⁵ Milan Mičić, „Apotekari i epidemija kuge u Sremu 1795/96. godine“, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, Vol. 6, No. 1-2, 1966, str. 14.

⁴⁶ *Zapishnici sjednica Srijemske županije 1760. – 1766.*, ur. S. Prutki, str. 92.

⁴⁷ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 81.

⁴⁸ Isto, str. 81.

⁴⁹ U obavještenju Županije Namjesništvu 1783. godine navedeno je kako Srijemskoj županiji trenutno fizik nije potreban jer ima dva kirurga koji uspješno nadoknađuju nedostatak kirurga.

dana zadržao na dužnosti, već ju je napustio. Martinovića je naslijedio Andreas Buday koji se na mjestu županijskog fizika zadržao nešto više od četiri desetljeća.⁵⁰

Nedostatke državnog zdravstva upotpunjavali su crkveni redovi. U Vukovaru je tijekom kuge 1738.-1739. godine radio franjevac Bonaventura Vlahović. Drugi franjevac Petar Damjan Sabovljević načinio je poveći rukopis o lijekovima. Tijekom druge polovice XVIII. stoljeća u Vukovaru bavio se liječništvom fratar Damjan Pauer, u Iloku fra Luka Paulin, a u Petrovaradinu laik Jozef Ring.⁵¹ Pored županijskih i crkvenih medicinskih radnika, zdravstvenu službu upotpunjavali su vojni saniteti⁵² kao i liječnici u službi srijemskih vlastelinstava.⁵³ U medicinsko osoblje trebalo bi uračunati i dio zaposlenika u kontumacima, barem one s određenom medicinskom naobrazbom.⁵⁴

U skladu s prethodno navedenim primjereno je opažanje Franza Stefana Engela kako u Slavoniji i Srijemu, odnosno u pojedinoj županiji „*postavljena je jedna ispitna babica, ima 2 do 4 vidara, zatim i jedan lekar (medik); da li oni mogu da zadovolje stanovništvo od najmanje 80000 duša protivreči samoj prirodi stvari.*“⁵⁵

U vrijeme erdeljske kuge zdravstveno osoblje u Srijemu moglo se svesti samo na nekoliko osoba. Kao liječnik spominje se Leopold Payer, a kao stožerni liječnik Hack u Petrovaradinu, Neumann u karlovačkom lazaretu, Lee u zemunskom kontumacu te kirurzi - felčeri Joseph Ther, Johann Müller, Franz Eyler te Prohaska.⁵⁶ Tom popisu treba još dodati i Ivana Pruna i Ivana Klepetušina koji su zabilježeni 1736. godine u popisu vukovarskog vlastelinstva. Štoviše, Pruna je umro liječeći oboljele od kuge 1738.-1739. godine.⁵⁷

Ništa bolje nije bilo ni pedesetak godina kasnije. Nedovoljan broj liječnika u Srijemu osjetio se prilikom epidemije iriške kuge radi čega je komesar Lovas zatražio od zemaljske

⁵⁰ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 79.

⁵¹ Isto, str. 80.-81.; M. Breberina, „Istorija hirurgije na teritoriji današnje Vojvodine“, str. 50.

⁵² Svaka graničarska regimenta imala je svog liječnika, dva nadliječnika i 12 podliječnika – ranara (M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 16.).

⁵³ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 50.

⁵⁴ „*Slavonski kontumacki činovnici, a osobito kontumacki sluge, koji otvaraju i raspakiraju bale i trgovačku robu, ne žive dugo, nego im zloćudne groznice ili čak i sama kuga skrate život, a onda njihove udovice i djeca primaju poklon pod imenom siročadski talie (Waisenthalir.)*“ (F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 133.).

⁵⁵ F.S. Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 107.; Nešto ranije Engel za Srijemsku županiju navodi podatak kako je 1785. godine imala 81436 stanovnika (Isto, str. 46.). Engelovu procjenu možemo smatrati vjerodostojnom. Na osnovu popisa ugarskog dijela Monarhije iz 1782. godine, Srijemska županija ima 75593 stanovnika. Međutim u popisu naslova *Tabella Conscriptio Animarum pro Anno 1780 compillata* koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu Srijemska županija ima 73528 stanovnika, no sljedeći popis iz 1787. godine za Srijemsku županiju navodi 82261 stanovnika (Sanja Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 23, No. 3, Zagreb 2007., str. 228.-229.).

⁵⁶ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 69.

⁵⁷ Isto, str. 80.; Antun Dorn, „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“, str. 102.

uprave više liječnika i ranarnika. Tako su u Srijem ili na njegove granice pristigli Wilhelm Böcking, Wilhem Selle, Michaelus Geley, Franz Hass, Matija Petrović te još nekoliko liječnika, kao i više kirurga i ranarnika.⁵⁸ Pored njih djelovali su aktivno Andreas Buday, fizik Srijemske županije te Franz von Schraud, koji je organizirao borbu protiv kuge.

4.3. Higijena i zdravstveno stanje Srijemaca u XVIII. stoljeću

Nepotrebno je objašnjavati kako su zdravstvene prilike oblikovale način života Srijemaca. Von Taube je u Slavoniji i Srijemu vidio samo „prljave i jadne gradove“ u kojima ulice nisu „ni popločane osim u Petrovaradinu i Osijeku.“⁵⁹ Same kuće su „jednostavno načinjene kao kolibe od zemlje i pokrivenne slamom, šašem, te čak nemaju ni staklene prozore pa su dosljedno tome sličnije svinjcima nego stanovima razumnih stvorova.“⁶⁰ Pored toga dio stanovništva još uvijek je živio u zemunicama koje su morale biti vlažne i neodgovarajuće za stanovanje.⁶¹

Prehrana Srijemaca XVIII. stoljeća uglavnom se svodila na ono što su sami i proizvodili. Posljedica je jednolične i oskudne prehrane oslabljeni imunitet.⁶² Franz Engel je Srijemcima zamjerao nedovoljno voća u prehrani, posebno pravoslavcima kojima bi ono osobito koristilo zbog iscrpljujućih postova.⁶³ Upravo u vrijeme posta, kako je Dušan Popović zaključio, zabilježen je veći mortalitet.⁶⁴ S druge strane Matija Antun Reljković zamjerao je slavonsko-

⁵⁸ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 31.; R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796.*, str. 124.-127.; Spomenuti liječnici su prije dolaska prošli kratku obuku o zaštiti od kuge (F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 31.).

⁵⁹ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 49.; U cilju uređenja higijenskog stanja carica Marija Terezija je 1749. godine donijela odredbu kako se ulice u gradovima moraju popločavati ciglama (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 29.).

⁶⁰ Isto, str. 50.

⁶¹ U svom opisu Slavonije i Srijema liječnik Kützl zabilježio je kako su mnoge obitelji u Velikim Radincima, Grgurevcima i Bešenovu još uvijek živjele pod zemljom (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 24.).

⁶² Kako je von Taube zabilježio, prehrana Srijemaca u XVIII. stoljeću se „sastoji od riba, lubenica, pšeničnog kruha i kukuruza, uz što se ponekad dodaje i 1 funta govedine, koja stoji samo 3 krajcara te svinjetina. Na blagdane koji u grčkoj crkvi zauzimaju skoro polovicu godine, ne smiju Iliri jesti ni jaja, ni mlijeko, ni maslac pa čak njihovi svećenici na smiju jesti ni ribu na 4 godišnja posta, pa se obični ljudi ispomažu lećom i kruhom, ali pri tome ne zaboravljaju rakiju“ (F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 60.). Sličan način prehrane zabilježio je fizik Srijemske županije Martin Marikovski. On je zamijetio kako Srijemci često uz rakiju jedu luk dok za vrijeme posta bob, grah ili leću začinjenu octom ili uljem. Meso i mliječni proizvodi jeli su se kada nije bio post. Ljeti se jelo zelje, voće, lubenice, a zimi kiseli kupus. Pšenični ili crni raženi kruh jeli su oni koji su ga mogli priuštiti, dok je sirotinja koristila heljdu ili kukuruzno brašno za izradu kruha (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 33.).

⁶³ F.S. Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 108.

⁶⁴ Dušan Popović, *Velika seoba Srba 1690*, SKZ, Beograd 1954., str. 231.

srijemskom stanovništvu što jedu na zemlji, odnosno što ne posjeduju stol i stolce, već objeduju u nehigijenskim uvjetima.⁶⁵

Franz von Schraud zamijetio je tijekom iriške kuge veću smrtnost žena. S pravom je zaključivao kako je to stoga što žene brinu za oboljele i time su više izložene zarazi.⁶⁶ S nešto drugačijom konotacijom tvrdio je isto Konstantin Stojšić u pismu mitropolitu Stratimiroviću. „*I štogod se obde zla do sada trefilo sve je ot žena proizišlo, zašto? One su črez svoje muževe koji su na stražima trefljali, ručak noseći, u podozriteljne kuće ulazile i vodom bolesnima glave zavijale, takovim pak načinom zlo po varoši rasprostranjavale.*“⁶⁷ Međutim treba imati na umu i ono što je Gordan Ravančić napomenuo u slučaju kuge u Dubrovniku tijekom XIV. stoljeća. Naime ranija ženidba kao i veći natalitet (ekvivalent s većim brojem trudnoća) doprinijeli su da žene imaju prosječno slabiji imunitet nego muškarci pa su stoga njihove šanse za infekciju veće.⁶⁸ U kontekstu te tvrdnje zanimljivo se osvrnuti na erdeljsku kugu, kada je smrtnost žena bila manja u odnosu na muškarce.⁶⁹

Ne treba zaboraviti kako je Habsburška Monarhija tijekom XVIII. stoljeća vodila nekoliko ratova, a dio i na prostoru Srijema. Uključenost u vojsku sama po sebi bila je iscrpljujuća, a kada se dovede u uzročno-posljedičnu vezu s gladi i pošasti može dovesti do ozbiljnih zdravstvenih problema. S drugog gledišta, ratno stanje „tjera seljake s njihovih polja u izgnanstvo te im usjevi propadaju; uništeni usjevi znače glad, a oslabjeli i izgladnjeli ljudi lake su mete bolesti.“⁷⁰ Kada se tome još pridodaju ranije ukazani higijenski i prehrambeni problemi, zdravstveno stanje Srijemaca bilo je plodno tlo za bolesti.

5. Epidemije kuge u Srijemu tijekom XVIII. stoljeća

Prve vijesti o kugi u Srijemu datiraju sa samog početka XVIII. stoljeća.⁷¹ Naime kada se ljeta 1700. godine saznalo za kugu u Beogradu, Dvorsko ratno vijeće naložilo je postavljanje

⁶⁵ Matija Antun Reljković, *Satir iliti divji čovik*, Glas Slavonije, Osijek, 1974, str. 100.

⁶⁶ Franz von Schraud uočio je kako je smrtnost žena u Irigu srpnja 1795. godine bila veća nego muškaraca, „*prvenstveno onih koje su se brinule o bolesniku, ili koje su pomagale pri sahranama.*“ (F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 21.).

⁶⁷ P. Mikić, L. Kolarović, „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“, str. 230.; von Schraud je uočio kako je smrtnost žena u Irigu srpnja 1795. godine bila veća nego muškaraca, „*prvenstveno onih koje su se brinule o bolesniku, ili koje su pomagale pri sahranama.*“ (F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 21.).

⁶⁸ G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 151.-152.

⁶⁹ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 251.

⁷⁰ F. Cartwright, M. Biddiss, *Bolest i povijest*, str. 11.

⁷¹ Prvi poznati spomen epidemije kuge na srijemskom prostoru datira iz II. stoljeća kada je Donju Panoniju pogodila ta pošast. Štoviše, sam car Marko Eurelije podlegao je zarazi 180. godine baš u Sirmijumu (Petar Milošević, „Prvi pomeni kuge na teritoriji Srema“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju

karantene na granici prema Osmanskom Carstvu. No, po svemu sudeći, mjere nisu bile rigorozne jer su kuriri iz Osmanskog Carstva prelazili bez izdržavanja karantene. Vjerojatno je studenoga iste godine kuga prenijeta u Srijem. Prema jednom izvoru od nje je umrlo nekoliko osoba u nekom manastiru bliže Iloka dok drugi izvor precizira kako je kuga zahvatila Irig, Maradik i još neka naselja.⁷²

Druga pojava kuge uslijedila je u vrijeme Rakocijevog ustanka (1703. - 1711.). Vjerojatno je kuga izbila u Beogradu listopada 1707. godine. S austrijske strane odmah su uslijedile mjere opreza; granica je zatvorena i na njoj postavljene straže dok je robni promet s Osmanskim Carstvom obustavljen. Tijekom ljeta 1708. godine kuga je zahvatila Srijemsku Mitrovicu i druga naselja u turskom Srijemu pa je austrijska strana morala podići mjere opreza, osobito zbog sajma u Osijeku.⁷³ Proljeća naredne godine 1709. kuga je zahvatila Karlovce. Po svemu sudeći, kuga je u Karlovcima duže vremena harala. Naime u izvještaju ratnog komesara Ammerspacha povodom požara u Karlovcima od 1. svibnja 1714. godine „*Karlovcu su bili dugo zatvoreni zbog kuge.*“⁷⁴ Krajem 1709. godine kuga se pojavila u Čereviću, Banoštru, Remeti, a vjerojatno i u drugim mjestima. Kugu u Čerević donio je navodno jedan graničar iz trupe oberkapetana Vulina koja je kod Tokaja, gdje je epidemija vladala, pokrala razne stvari, a između ostalog zaražena krzna i odjeću. Kada su graničar, njegova žena i dijete umrli, a kuga zahvatila i susjednu kuću, čerevički je hadnađ odmah spalio obje kuće, a ukućane otjerao u šumu, podalje od sela. Istovremeno vojna komanda iz Petrovaradina postavila je straže oko Čerevića.⁷⁵

zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996. , str. 39.-40., Maksimović, J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 10.).

⁷² S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 239.; Slavko Gavrilović, „Epidemija kuge na Balkanu i srednjem Podunavlju od VI do XIX veka“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., str. 11.-12.

⁷³ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 240.; J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 22.

⁷⁴ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 240.

⁷⁵ Isto, str. 240.

5.1. Erdeljska kuga

Do pojave naredne epidemije kuge u Srijemu došlo je već 1738. godine. Njezinom širenju na prostor Srijema doprinijelo je povlačenje carske vojske iz Srbije, odnosno zaraženih prostora.⁷⁶ Točnije rečeno, kuga se najprije pojavila u Erdelju, pa je s tim eponimom i ušla u historiografiju.⁷⁷ Na samu Novu godinu 1738. Dvorsko ratno vijeće uputilo je instrukcije zapovjedniku Petrovaradina pukovniku Pfefershofenu da prijevoz preko Dunava i Tise ograniči na samo dvije glavne skele kao i da vojskom blokira ostale prijelaze, a putnike podvrgava strogom pregledu. Kako se kuga proširila na Banat, dobio je Pfefershofen naređenje da zatvori i skelu kod Surduka dok je u Slankamenu trebao organizirati kontumac radi prijema putnika iz Banata.⁷⁸

Područje Srijema još uvijek je odolijevalo epidemiji kuge, no rizik od nje je bio izrazit. Prije svega, Dvorsko ratno vijeće naredilo je Pfefershofenu propuštanje trgovaca hranom u Banat radi opskrbe vojske. Dakako, trgovci su morali prolaziti sanitarne preglede. Međutim „neki vojni komadanti, podmićeni ili zbog potcenjivanja opasnosti, dozvoljavali su trgovcima da se kreću suprotno propisima, pa ih je Pfefershofen morao uzeti na odgovornost.“⁷⁹ Na propuste u sanitarnom kordonu upozoravale su i vlasti u Donjoj Austriji i Carska zdravstvena komisija u Grazu jer su neki trgovci iz Erdelja, Beograda i Petrovaradina stigli u Austriju bez obveznih sanitarnih pregleda.⁸⁰ Ivan Vikanović (ili Vukanović), petrovaradinski trgovac (ili iz Petrovaradinskog Šanca), uspio je sa 150 centi voska i 2600 volovskih koža stići do Celja s putovnicom od zapovjednika Petrovaradina, ali bez zdravstvene potvrde. Tim i sličnim propustima, Dvorsko ratno vijeće nastojalo je stati na kraj naredbom s kraja lipnja po kojoj svaki trgovac u putovnici mora imati osobni opis kao i popis robe koja mora biti zapečaćena. Putovnice i sanitetske potvrde morale su još imati datume i potpise zapovjednika tvrđava i vojnih komesara kako bi se u potpunosti moglo pratiti kretanje trgovaca.⁸¹

Krajem lipnja i početkom srpnja 1738. godine kuga je sve više prijetila Srijemu osobito zbog pojave u Bačkoj. Stoga se krenulo s podizanjem kontumaca u Petrovardinu dok je karantena produžena na 42 dana.⁸² Pojava kuge u Parabuću u susjednoj Bačkoj dodatno je uznemirila srijemsko područje. Uputstva za zaštitu od kuge poslana su po naseljima, Dunav je

⁷⁶ Isto, str. 242.

⁷⁷ Erdeljska kuga se u historiografiji naziva još i banatska, po pokrajini u kojoj je izbila.

⁷⁸ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 242.

⁷⁹ Isto, str. 243.

⁸⁰ Isto, str. 243.

⁸¹ Isto, str. 243.

⁸² Isto, str. 243.

zatvoren prema Srijemu, a karantena produžena na 60 dana. Naredbom iz Beča okuženi su se trebali smještati u lazarete dok za one na koje se sumnja da su zaraženi predviđen je kontumac.⁸³

Unatoč svim mjerama, početkom rujna 1738. godine kuga je zahvatila i Karlovce⁸⁴ gdje je ubrzo zaraženo 66 kuća. Da stvar bude još i gora, provizor Joseph Pertsch je o kugi u Karlovcima saznao tek nakon četiri tjedna, odnosno Karlovčani zarazu nisu nikome prijavili gotovo mjesec dana, stoga je Pertsch zapovjedio trenutno zatvaranje Karlovaca, a nedaleko njih podizanje kontumaca.⁸⁵

Do smirivanja zaraze došlo je tek u ožujku 1740. godine, no već u lipnju iste godine zabilježena je ponovno u Zemunu i Petrovaradinu te još nekim mjestima, ali bila je slabijeg intenziteta. Od studenoga 1740. godine opasnost od kuge u Srijemu više nije bila uznemirujuća.⁸⁶

Prema procjeni Slavka Jovina ta kuga u Srijemu je do ožujka 1740. godine imala preko 4500 žrtava. Isti autor, pozivajući se na Odeschalchijev arhiv, navodi kako je kuga u razdoblju 1738.-1740. godine odnijela oko 6000 života u 37 mjesta Srijema.⁸⁷

5.2. Iriška kuga

U srpnju 1795. godine u graničarsko selo Krnješevci prenesena je kuga koja će biti poznata kao iriška ili srijemska kuga. Nju su vjerojatno prenijeli vojnici i trgovci iz Osmanskog Carstva unatoč sanitarnom kordonu i povećanoj pažnji. Kada se Anđelija Nedeljković vraćala u Irig s pogreba svoje rodbine u zaraženim Krnješevcima, nehotice je s vunanim ćilimima ponijela i neželjenu suputnicu. Svega nekoliko dana kasnije, 14. srpnja, i sama je podlegla bolesti. U nekoliko dana do 4. kolovoza preminulo je čak 32 Irižana iz četvrti zvanj Grčka Mala, u blizini kuće Nedeljkovića. I u susjednom Neradinu za svega nekoliko dana umrlo je 16 osoba.⁸⁸ Pogrebi na kojima se okupljao narod, kao i darivanje odjeće preminulih osoba, pogodovali su širenju zaraze. Pored Iriga i Neradina vremenom zaraženi su i Jazak, Grgetek, Banovci, Rivnica i Kipovi, Krušedol (Prnjavor i Pusta), Šatrinci, Veliki Radinci, Grgurevci, Bešenovo, Bešenovski Prnjavor, Kamenica. Posebno je zanimljiv slučaj Vukovara u kojemu je zaraza zabilježena 21.

⁸³ Isto, str. 243.

⁸⁴ Robert Skenderović navodi kako je kuga zahvatila Srijemske Karlovce tek u listopadu (R. Skenderović, *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala*, str. 241.).

⁸⁵ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 245.

⁸⁶ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 88.

⁸⁷ Isto, str. 88.

⁸⁸ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 29-30.

kolovoza 1795. godine. Vukovar je zaražen iako nije imao izravnog doticaja s okuženim mjestima te je bio inficirani otok na nezaraženom prostoru.⁸⁹

Do smirivanja stanja došlo je tek zimskih mjeseci. Još u studenome u Irigu umrlo je čak 360 osoba da bi se od prosinca broj smanjivao. U siječnju 1796. godine u Irigu umrle su 63 osobe, a u veljači 11 osoba, od kojih deset oboljelih u bolnici, a jedan u naselju i to iznenada. Kada je 9. veljače umro posljednji Irižanin, Irižani su svoju zahvalnost počeli odavati svetom Haralampiju, koji se praznuje 10. veljače, odnosno od toga dana kuga više nije bila prisutna u Irigu. Tako je nakon gotovo osam mjeseci epidemija kuge jenjavala.⁹⁰

Iako su smrtni slučajevi uzrokovani kugom u Srijemu uglavnom prestali još u veljači, a u potpunosti krajem travnja 1796. godine,⁹¹ trebalo je čekati još nekoliko mjeseci da se kordon prema zaraženom području ukloni. Tek 3. srpnja 1796. godine u „2 sata popodne u prisutnosti gosp. Lovasa, ovdašnjeg generala, i drugih vojnih te županijskih časnika, otvoren je kordon kod Klise jer se više nije ništa čulo o bolesti i kužnoj smrtnosti.“⁹² Mjesec dana kasnije, 2. kolovoza, ukinut je i mandeloški kordon, a nakon dvadesetak dana i Irig je u potpunosti otvoren.⁹³ U međuvremenu okužena mjesta bila su izložena planskom čišćenju i dezinfekciji. Ljudi su i dalje zadržavani na promatranjima u izgrađenim objektima kako bi se sa sigurnošću mogao potvrditi prestanak kuge.

Milorad je Velisavljev analiziranjem podataka došao do zaključka kako je tijekom iriške kuge u zaraženim mjestima oboljelo čak 23,25 % stanovnika, odnosno od 19610 stanovnika u tim mjestima čak 4559 bilo ih je zaraženo. Od zaraženih umrlo je čak 3435 ili 75,35%, od čega čak 2548 u Irigu. Tek 24,65% oboljelih preživjelo je zarazu.⁹⁴

6. Suvremenici i praznovjerje

Ravanički pisac i svjedok erdeljske kuge zabilježio je kako „V ova leta (1738. godine, op.a.) voinstvena jegda pojde Namac na Turčina pre roka, togda postiže nas pravedni gnev

⁸⁹ Antun Dorn, „Vukovar u danima kuge 1795-1796 godine“, *Ogledi*, Vol.5, No. 1 (8), Vukovar 1963., str. 78.

⁹⁰ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 38.-39.

⁹¹ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796.*, str. 123.

⁹² *Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, ur. S. Sršan, str. 120.

⁹³ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796.*, str. 66.

⁹⁴ Milorad Velisavljev, „Natalitet i mortalitet u Irigu u doba kuge 1795-1796 i danas“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., str. 45.; S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 91.

božiji, i posla preblagi Bog kugu, naprasnuju smrt i bolezan, na narod i državu cesarsku...“⁹⁵ Štoviše, sam je car Karlo VI. smatrao kugu božjom kaznom zbog nemoralnog života stanovništva.⁹⁶ Tumačenje je kuge kao kazne univerzalno, a sama uspješnost teze o kazni u korelaciji je s moralnim stanjem društva, o čijoj razini ovisi. Jednostavnije rečeno, stanovništvo je u svojim djelima lako moglo naći razloge za kažnjavanje.

Tijekom XVIII. stoljeća stav suvremenika o kugi počeo se mijenjati. Srpski prosvjetitelj Dositej Obradović⁹⁷ retorički se pitao „*ima li Turčin pravo kad veli da ni od kuge ne valja bežati? Jok vala! U tom ima vrlo krivo. Od boga ne mogući uteći, ne valja ni da bežimo; a od požara, velike vode, kuge i drugih mnogih zala mogući se sačuvati i ne hoteći, vrlo ludo poslušemo.*“⁹⁸

Sličnog mišljenja bio je i iriški svećenik Stevan Vezilić. On je na evanđelju svetonikolajevske crkve u Irigu zabilježio, istini za volju nakon jenjavanja epidemije, da „*toj bolesti, tj. kugi, drugog leka nema, kromje ako se koji razbole, to tako njega u špitalj, a drugi iz kuće neka beže. Ako se bolesni od zdravih ne uklone, to svi do jednog pomreti moraju.*“⁹⁹

Obilje podataka, ponekad i proturječnih, o kugi ostavio je putopisac Friedrich Wilhelm von Taube. Kod von Taubea nailazimo na mišljenje kako „*Prodorni i subtilni otrov kuge rado se zadržava u mačjim dlakama. I budući da te životinje noću trče iz jedne kuće ili sela u drugo, to one i prenose zarazu iz jednog u drugo mjesto.*“¹⁰⁰ Von Taube je djelomično upravu. Zaista se kuga može dovesti u korelaciju s mačkama, ali samo kao stanište buha. Na osnovu iskustva, slavonsko kontumacko osoblje je, kako navodi von Taube, uvidjelo kako kuga napada „*prema prirodi ljudskog tijela, na dva načina: ili se od nje krv naglo zgruša ili se potpuno brzo razvodni*

⁹⁵ *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, ur. Ljubomir Stojanović, Srpska kraljevska akademija, Sremski Karlovci 1927., 317.; Sličan princip može se pronaći u usmenoj predaji koja je sačuvana među Irižanima. Naime Irižani su kugu smatrali posljedicom prokletstva patrijarha Arsenija III. Čarnojevića. Patrijarh je prilikom seobe 1690. godine iz Srbije baš prvu noć prespavao u Irigu u kući nekog grčkog trgovca. Međutim domaćin se bojao kako bi patrijarh i njegova pratnja duže vremena mogli ostati na njegovom teretu, stoga je pokušao na sve načine gostima noć učiniti nelagodnom. Tako je u dvorište pustio konja i kobilu da se ritaju, kao i kozu i jarca. Sam domaćin sjeo je u bure ispod prozora sobe u kojoj je boravio patrijarh te rukama lupao po bakrenoj posudi. Naum domaćina je uspio jer je patrijarh još prije zore napustio kuću. Na odlasku iz Iriga patrijarh je navodno prokleo Irižane, „da im se za sto godina desi neka „sodomija“, kako bi ispaštali za ovaj greh“ (Živko Marković, „Irižani o kugi“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., str. 112.).

⁹⁶ R. Skenderović, *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavenskog Provincijala*, str. 243.

⁹⁷ Iako se Dositej Obradović konkretno ne bavi pitanjem kuge, nekoliko se puta dotiče toga problema u svojem djelu *Život i priključenja*. U cilju ostvarivanja svoje prosvjetiteljske ideje nastojao je promijeniti navike stanovnika južnoslavenskog prostora pa tako i stanovnika Srijema. S istim naumom je i ta opaska o kugi kako bi se opovrgnulo ustaljeno mišljenje kako od kuge nema pomoći.

⁹⁸ Dositej Obradović, *Život i priključenja*, knj. I, Školska knjiga, Novi Sad, 2004., str. 20.

⁹⁹ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 34.

¹⁰⁰ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.

(*coagulando vel resolvendo*). Čim u jesen ili zimu padne prvi snijeg, tad prestaje zaraza i pošast se više dalje ne širi.¹⁰¹

Na to nadodaje da iako se kuga javlja diljem svijeta, „*ipak kuga većinom ostaje u Turskoj. O tome još nisu učinjene nikakve jasne protumjere, premda više ima pojedinih obitelji koje se više ne prepuštaju sudbini kao prije, nego se nastoje sačuvati od zaraznog otrova.*“¹⁰² Također smatrao je kako osmansko stanovništvo aktivnošću i znojenjem uspije preboljeti kugu. Nasuprot tomu, u Europi bolesnici su pasivni i bolest provode u krevetu zbog čega i umiru.¹⁰³ Von Taube je kao pouzdana sredstva protiv zaraze smatrao „*hladnokrvnost i odbacivanje svakog straha, potpuno uzdržavanje od jedenja mesa i puno pušenje duhana, tri protusredstva pomoću kojih mnogi Osmanlije ostaju potpuno zdravi.*“¹⁰⁴

Liječnik von Schraud, zahvaljujući stečenim iskustvom u suzbijanju iriške kuge, zaključio je kako kužnu zarazu „*prouzrokuje neka organska izlučevina, koja se sa zaraženog tela prenosi na drugo telo i na čiju prijemčivost deluje tako da u njemu izaziva bolest koja je po nekim osobinama slična bolesti prvog organizma.*“¹⁰⁵ Kako se „*još odavno, na osnovu bezbrojnih iskustava, otklonjena sumnja da se kuga prenosi vazduhom, ostala su još samo dva moguća načina prenošenja kuge: međusobnim dodiranjem i preko stvari koje su pre toga koristili oboleli.*“¹⁰⁶ Međutim tu tvrdnju treba uzeti s rezervom. Svega dvadesetak godina ranije von Taube tvrdio je kako kuga „*dolazi i preko zaraženog zraka kao i s robom, putnicima, pa čak češće i s mačkama i na svakakve druge načine, na pr. prenose ju i pobjegli drumski razbojnici itd. iz Turske preko granice. Po posebnoj Božjoj providnosti ne zaražava se ništa što ljudima služi za jelo i piće.*“¹⁰⁷ Na to nastavlja kako je Egipat „*zemlja gdje trule močvare Nila stvaraju kugu, te se ona odanle širi u sve turske zemlje.*“¹⁰⁸ I sam von Schraud posvjedočio je kako narod paljenjem vatre na javnim mjestima pokušava očistiti zrak smatrajući njegovu nečistoću uzrokom smrti, odnosno suzbiti kugu.¹⁰⁹

Pouzdanog lijeka za oboljele nije bilo pa je stanovništvo bilo sklono bilo kakvoj alternativni. Još je Franz Stephan Engel smatrao kako „*Vašarske šarlatane, trgovce uljima, travare, nadrilekare itd. ne bi trebalo puštati u ovu zemlju, jer je svetina odveć sujeverna, pa*

¹⁰¹ Isto, str. 133.; Krajem jeseni i početkom zime, odnosno snižavanjem temperature dolazi do smanjivanja aktivnosti buha kojima niske temperature ne pogoduju, stoga širenje se zaraze treba promatrati i s aspekta smanjenja buha kao jednog od glavnih prijenosnika kužne bakterije.

¹⁰² F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.-132.

¹⁰³ Isto, str. 132.

¹⁰⁴ Isto, str. 133.

¹⁰⁵ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 111.

¹⁰⁶ Isto, str. 112.

¹⁰⁷ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.

¹⁰⁸ Isto, str. 131.

¹⁰⁹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 24.

ovoj vrsti ljudi poverava najozbiljnije bolesti, a pacijent većinom, ili zato što su mu dali škodljiva sredstva, ili što je ipak propustio najbolje vreme za ona dobra, dušu ispusti.“¹¹⁰ Između ostalog, čaranje i bajanje bili su razlog za kritiku Slavonaca, odnosno Srijemaca koju je izrekao Matija Antun Reljković.¹¹¹

Ipak, u vrijeme iriške kuge usluge travara bile su tražene. Uslijed pojave zaraze, kako je zabilježio Konstantin Stojšić, „*amajlije prave se i kojekakve travke, na primer otadeva i što znam kako se zovu, što nisam u životu čuo, za skupe novce traže se i o takovima razgovori vode se, a ot pomešateljstva, što je najvažnije, ot toga se najmanje čuvaju.*“¹¹² Čak se i Josephu Pilheru, komesaru u sanitarnom kordonu koji je uz Franza von Schrauda bio glavni organizator sanitarnih mjera, pripisivalo podržavanje nadri ljekarstva i praznovjerja. Međutim Sava Tekelija osporio je tu optužbu tvrdeći kako „*v[ice]išpan sujeverni verovao i svoga ločijaša s babskim travama šiljao, ali ne Pihler, ni od kad je on tamo.*“¹¹³

Jednako opasno bilo je i uvjerenje kako jedna zaraza može poslužiti kao prevencija protiv kuge. Tako je, između ostaloga, postojalo uvjerenje kako osobe zaražene veneričnim triperom ne mogu biti zaražene i kugom. Stoga je jedan ranar namjerno dobio triper te uvjeren u djelotvornost, bez straha, izlagao se kugi. Dakako, smrt ranara osporila je tu tvrdnju. Isto je zaključio i liječnik Kützl koji je zamijetio kako smrt nisu izbjegle neke tri osobe iako su imale triper i druge venerične čireve. Pored spomenutog, bilo je zastupljeno mišljenje kako šuga izaziva odbojnost kuge. Na to je Kützl ironično ustanovio kako bi *ilirski seljak „da šuga zaista predstavlja odbrambeno sredstvo protiv kuge, bio najpogodniji stanovnik naše granice prema Turskoj.*“¹¹⁴

Isti liječnik zabilježio je kako narod u Bešenovu i njegovoj okolini vjeruje, „da je kuga stara žena vrlo laka, pak da neprimetno usedne čoveku na leđa i da često ostavi jednoga pak pređe na drugoga.“¹¹⁵ Sličnu je priču Radivoj Simonović saznao u razgovoru s nekom starom Irižankom, koja „ozbiljno pripoveda, da je kuga žena u belo obučena i da noću ide od kuće do

¹¹⁰ F. S. Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 107.

¹¹¹ M. A. Reljković, *Satir iliti divji čovik*, str. 63.

¹¹² P. Mikić, L. Kolarović, „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“, str. 230.; Vesna Čosić navela je u predgovoru drugog izdanja Simonovićeve knjige kako su Irižani kugu nastojali otjerati krpenom lutkom kao kakvom amajlijom (R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 5.). Prema legendi, koju je zabilježio Živko Marković, kako bi se oslobodili epidemije žrtvovali su Irižani djevojčicu koju su živu zakopali. Djevojčica je, prema predaji, zakopana na potezu Gajevi, na putu Ruma-Irig (Ž. Marković, „Irižani o kugi“, str. 112.).

¹¹³ Stevan Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., str. 25.

¹¹⁴ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 119.

¹¹⁵ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 45.

kuće.¹¹⁶ On je isti motiv pronašao na ikoni u iriškoj crkvi. Naime na ikoni je naslikan svetac Haralampije¹¹⁷ kako desnicom blagoslivlja dok stoji na jednoj zgrčenoj ženi koja na glavi ima rogove, a na nogama kandže.¹¹⁸ Slično poistovjećivanje kuge sa starom ženom zabilježio je Sava Tekelija. Zamijetio je kako Srijemci, „*po običaju prostih počeli su govoriti da vampiri hode, i kuga u licu stare babe...*“¹¹⁹

Priča o ženi kao personifikaciji kuge bila je prisutna i u Kamenici što je također Simonović zabilježio. Naime kuga je prestala kada je jedan stari Kameničan uspio nadmudriti kugu. Dok je sjedio pred ognjištem ispijajući vino, na vratima mu se pojavila neka žena koja se predstavila kao kuga. Međutim starac je od žene tražio dokaz njene tvrdnje tako što će ući u njegovu čuturu. Kuga je to i učinila, a starac je čuturu zatvorio i istu bacio u vatru te tako spasio Kamenicu od pomora.¹²⁰

Pored različitog tumačenja kuge i praznovjerja, odbacivalo je stanovništvo sanitarne mjere državnih službenika. Otpor stanovništva prema zdravstvenim djelatnicima vidljiv nam je još iz naredbe iz 1786. godine jer „narod neće da se leči delom zbog siromaštva, a delom zbog škrtosti, ili uopšte ne uzima lekove, ali samo jednom, najviše dvaput. Zato se naređuje da se objavi stanovništvu da je dužnost fizika da besplatno leče svu sirotinju, a o njima (tj. o bolesnima) moraju da se brinu glava porodice ili rođaci, a ako su ovi odsutni, moraju susedi da se brinu za njih i da neodložno zatraže pomoć lekara.“¹²¹ Pored toga, pravoslavci su pokazivali nepovjerenje prema državnom zdravstvu te njihova, kako je zabilježio Engel, navika da „*svoje bolesne rođake vode na nekoliko nedelja u kaluđerske manastire škodi ne samo domaćim prilikama nego i telu, jer, s jedne strane, takav čovek, u vreme kada bi mu lekar još mogao da pomogne, pada u krajnji stepen bolesti i umre...*“¹²²

Upravo „*nenaviknutost na obraćanje lekaru i na korišćenje lekova, veoma je otežavala mogućnost prezdravljenja*“, zaključio je Franz von Schraud.¹²³ Međutim nepovjerenje prema liječnicima, kao i prema lijekovima, nije osobina koja je karakterizirala samo Srijemce. Na jugu

¹¹⁶ Isto, str. 46.

¹¹⁷ Na dan svetog Haralampija, 10. veljače 1796. godine, konačno je prestala kuga u Irigu, zbog čega se taj svetac na lokalnoj razini i slavi kao zaštitnik od kuge (J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 38.-39.).

¹¹⁸ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 45.; Personifikacija kuge u vidu žene zabilježena je i u usmenoj predaji otoka Brača (Danica Božić-Bužančić, „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII stoljeću“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 23, No. 1, zagreb 1990., str. 252.). Sličan motiv iskoristio je August Šenoa u svojoj pjesmi *Kugina kuća* objavljenoj u *Viencu* 1869. godine. Naime kuga je u Šenoinoj pjesmi „čudna žena“ koja je zatražila prolaznicu da je nosi u selo (August Šenoa, *Izabrana djela I.*, ur. Dubravko Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb 2008., str. 96.).

¹¹⁹ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 25.

¹²⁰ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 46.

¹²¹ M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 18.

¹²² F. S. Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 107.

¹²³ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 56.

Zagorci su također bili neskloni liječnicima.¹²⁴ Slično je bilo i u Njemačkoj, kako je zabilježio u XVIII. stoljeću osnivač društvene statistike J. P. Sussmilch, gdje „*seljak i siromah umiru ne koristeći se nikada nijednim lijekom. Na liječnika nitko i ne pomišlje, djelomice stoga što je suviše daleko, a i jer je odviše skup.*“¹²⁵

Dio naroda vjerovao je kako se samo bježanjem mogu spasiti dok je dio uvjeren u nepostojanje spasa pred sudbinom,¹²⁶ „*a svi zajedno suprotstavljali su se svakoj javnoj mjeri, pa su tako bili i protiv granica koje je odredila vlast, kao i protiv donetih naredbi i propisa.*“¹²⁷ Sličnog mišljenja bio je i pravoslavni mitropolit Stratimirović zaključivši kako „*kuga neprestaje, no rasprostranja se; sve se to pripisuje neposlušaniju naroda ko zapovjedem ot vlasti davajemim, i sujevernim gogože naroda običajem, čto neće ti ljudi Doktore da slušaju, no ot priimanja ljekarstva gnušaju se.*“¹²⁸

Franz von Schraud zamijetio je kako se narod uslijed postojanja sumnje bojao prijaviti kugu. Naime propisana je zakonom smrtna kazna za svakoga tko pokuša prikriti kugu. Narod je tumačio kako i prijavljivanje kuge, ako se utvrdi suprotno, nosi iste posljedice.¹²⁹ To ustaljeno mišljenje pogodovalo je razvoju bolesti u trenutcima kada se mogla ograničiti na nekoliko slučajeva izdvajanjem zaraženih osoba.

Odvajanje oboljelih i onih sumnjivih na posebno određena mjesta predstavljalo je poteškoću jer se stanovništvo ponekad i oružjem suprotstavljalo odvajanju.¹³⁰ Tako su u Rivnici oni kod kojih je postojala mogućnost zaraze odbijali napustiti kuće smatrajući kako bi one tako postale metom lopova.¹³¹ Također postupak odvajanja nekada je tumačen kao djelovanje protiv lokalnog stanovništva. Iz toga gledišta, zanimljiv je slučaj širenja kuge u Vukovaru. Među pravoslavnim stanovništvom javilo se mišljenje kako „*u sve to treba sumnjati, pošto se kuga pojavila samo među pravoslavnim stanovništvom. I ovdje je zadržano pravo da se posumnja u versku mržnju.*“¹³² To mišljenje odbacilo se tek kada je kugom zaražena i jedna katolička obitelj. Međutim tumačenje kuge i borbe protiv nje ponekad se uistinu može razmatrati i u kontekstu religijskog ili narodnog opredjeljenja. Naime proljeća 1743. godine, kada je u Srbiji bila

¹²⁴ Danica Božić-Bužančić, „Liječnici, kirurzi, lijekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, Vol. 16, No. 16, Zagreb 1998., str. 149.

¹²⁵ Fernand Braudel, *Strukture svakidašnjice – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb 1992., str. 88.

¹²⁶ Liječnik Kütl žalio se kako Grgurevčani vjeruju u sudbinu kao i Turci pa je narod bez straha postupao sa zaraženima. Štoviše, rođaci su okužene bolesnike ljubili i s njima zajedno boravili (R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 44.).

¹²⁷ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 24.

¹²⁸ V. Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, str. 20.

¹²⁹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 20.

¹³⁰ Isto, str. 31.

¹³¹ Isto, str. 52.

¹³² Isto, str. 64.

epidemija kuge, ali podalje od Srijema, u kontumac u Zemunu odobreno je primanje putnika iz Srbije, no ne i Židova i Roma.¹³³

Ipak u otporu stanovništva prepoznavali su se i jednostavniji razlozi. Iriška zarazna bolnica, a vjerojatno i ostale, bila je „*malo primerena njihovim potrebama i koliko je bilo normalno to što niko nije želeo da dođe u tako neprivlačno pribežište.*“¹³⁴

Kakvo je psihološko stanje izazivao svakodnevni susret s epidemijom, možemo samo naslućivati iz zabilješke Save Tekelije s kraja listopada 1795. godine o dvojici čuvara s kordona. Njih dvojica su „*črez to što je došao često red ne nji' čuvati ga, otvažili se, ostavili kordon i otišli u Irig da se okužu, jel' su [s]mrt za otlakčanje tegote svoje preznali.*“¹³⁵ Iscrpljenost učestalim stražarenjem na kordonu te svakodnevno suočavanje sa smrću bili su izuzetno stresni te se ovakav postupak činio kao olakšanje.

Kolektivni strah od zaraze vjerojatno je bio uzrok nemogućnosti pronalaženja nadzornika javnih skupova, nadničara, bolničara i grobara. Štoviše, nitko nije želio sudjelovati u gradnji bolnice u Neradinu tijekom iriške kuge.¹³⁶ Zbog straha od zaraze nitko „*nije želeo (oboljele, op.a) da ih dvori, jer su mnogi od onih koji su ih dvorili pomrli*“¹³⁷, barem u slučaju Neradina. Načelnik je rumskog kotara Lovrenčić 11. kolovoza 1795. godine tražio od općina pronalazak Mačvana koji će služiti oboljele za što bi dobili visoku novčanu naknadu.¹³⁸ Slično je bilo i pedesetak godina ranije prilikom pojave erdeljske kuge. Administrator je Andrejević u jednom izvještaju 24. listopada 1739. godine naveo da se ukopavanje umrlih plaća i po dva dukata jer se stanovništvo plaši zaraze.¹³⁹

¹³³ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 265.; Korisno je spomenuti kako su Židove okrivljavali za epidemiju kuge u XIV. stoljeću te posljedica toga je progon Židova i njihovo stradanje. U Njemačkoj u razdoblju 1348.-1350. tijekom epidemije kuge odgovornost za zarazu stavljena je na Židove, a potom je, kako zaključuje Jacques Le Goff, „ideja o zarazi postajala je sve prihvaćenija u hrišćanskoj Evropi“ (Jacques Le Goff, *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*, CLIO, Beograd 2010., str. 114.; J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 12.; G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 40.). Židovi su smatrani krivcima kako je navedeno u Ragnininoj kronici, kuge u Dubrovniku u XIV. stoljeću (G. Ravančić, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, str. 76.).

¹³⁴ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 46.

¹³⁵ S. Bugarški, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 22.

¹³⁶ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 24.

¹³⁷ Isto, str. 47.

¹³⁸ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 5.

¹³⁹ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 254.

7. Problemi organizacije

Unatoč tome što je bečki dvor pridavao poprilično pažnje prevenciji kuge, kao i organiziranju sanitarnih akcija kada je ona već stupila na tlo Dunavske Monarhije, stanje na terenu pokazivalo je sve nedostatke i probleme.

Problem u suzbijanju kuge bilo je njezino kasno dijagnosticiranje. Županijski fizik Andreas Buday istražujući početak kuge u Irigu, ustanovio je kako je započela povratkom Andelije Nedeljković. Išla je u obližnje Krnješevce običi bolesnu sestru, a tamo je zatekla umrle gotovo sve ukućane. Ista je sudbina i nju snašla po povratku u Irig te je 14. srpnja preminula nakon kratke bolesti. Bolest je sa sigurnošću dijagnosticirana kao kuga tek 1. kolovoza kada je Irig i Neradin, zbog povećanog mortaliteta, obišao Buday. O kugi i mjerama donesenim radi njezinog suzbijanja javno se počelo govoriti tek 6. kolovoza na županijskoj skupštini. Već sutradan, sudeći po zabilješci osječkih franjevaca, vijest o kugi izašla je izvan okvira županije.¹⁴⁰

Tek po opisivanju bolesti od strane zdravstvenih službenika opis se slao na medicinski fakultet u Peštu kako bi se potvrdila dijagnoza.¹⁴¹ Iako je početkom kolovoza 1795. godine na ljekarskoj sjednici u Budimu, epidemija u Srijemu prepoznata kao kuga još su u studenom prozivani srijemski liječnici radi davanja konačne precizne dijagnoze, odnosno potvrde kuge.¹⁴²

Odgovornost za kasno otkrivanje snosili su zaraženi, kao i njihovi sumještani. „*Zabadava su sve naredbe i povsednevne po kućama vizitacije*“, kako je zaključio Konstantin Stojšić u slučaju iriške kuge, „*kad ljudi dotle bolesnika neće da odadu, dokle baš ne vide da će umreti ili umre (i) onda dođu te jave s tim izgovorom da se nafriško razboleo.*“¹⁴³

Ista pojava bila je prisutna i pedesetak godina ranije. Provizor Pertsch saznao je kako je kuga u Karlovcima bila prisutna već četiri tjedna, odnosno od početka rujna 1738. godine, a nitko od Karlovčana, a ni upravnik Ofelnovog vlastelinstva Andrija Andrejević nikoga o tome nisu obavijestili.¹⁴⁴ Slično je bilo i slučaju Kamenice, gdje se kuga pojavila još oko 10. listopada 1738. godine, da bi administrator Andrejević 20. listopada izvještavao kako su u prikrivanju kuge sudjelovali seljaci kao i seoski eškut koji je kugu sakrivao iako mu je jedno dijete umrlo od

¹⁴⁰ *Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, ur. S. Sršan, str. 119.-120.; Određene nepodudarnosti u navedenom kronološkom slijedu navodi franjevac Klement Orovčanin koji je u Vukovaru od 1794. godine. On je zabilježio kako je Buday već 31. srpnja stanovnicima Vukovara obznanio opasnost od kuge (Franjo Emanuel Hoško, „Ljetopis Klementa Orovčanina“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 4, No. 5, Zagreb 1980., str. 60.).

¹⁴¹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 22.

¹⁴² Isto, str. 150.

¹⁴³ P. Mikić, L. Kolarović, „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“, str. 231.

¹⁴⁴ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 245.

kuge.¹⁴⁵ Prikrivanje bolesti zabilježeno je i u Krčedinu gdje je kugu sakrivao tamošnji svećenik, sve dok mu nisu umrli žena i kći. U Slankamenu umrli su okuženi seljaci koji su Dunavom transportirali okužene vojnike, a njihovi sumješteni su to prikrivali. Kako se takvi postupci ne bi više ponavljali, Zemaljska uprava naredila je Andrejeviću da po selima pod svojom upravom izda proglas kako onima koji prikrivaju bolest slijedi smrtna kazna.¹⁴⁶ Doktor Klement izvještavao je 1739. godine kako su na iločkom vlastelinstvu ponovo otkriveni okuženi podanici, koji su zarazu skrivali da ne bi bili izolirani.¹⁴⁷ Već kada je erdeljska kuga u Srijemu bila na izmaku prve polovice 1741. godine, Zemuncima je zapriječeno, to jest onima koji pritaje zarazu i istu ne prijave doktoru Leeu ili umrlog sahrane bez obveznog pregleda, kažnjavanjem pa čak i smrtnom presudom.¹⁴⁸

Kao što je napomenuto, kužna infekcija manifestira se na niz načina zbog čega je problematična za dijagnosticiranje. Upravo je to vidljivo iz pisma grgeteškog arhimandrita Avakumovića mitropolitu Stratimirović napisanog 23. srpnja 1795. godine u kojemu piše: „Koliko je oseem ovde strah ne mogu Vašoj ekscelenciji dovoljno opisati; a ovi iskusni naši doktori i feldšeri ne mogu ni da pogode kakova je bolest.“¹⁴⁹ Na isti problem ukazivao je i von Schraud jer je ranar rumskog kotara epidemiju u začetku „nazvao zločestom truležnom groznicom.“¹⁵⁰ Prvi je slučaj kuge u Šatrincima liječnik dijagnosticirao u listopadu 1795. godine kao gastričnu groznicu.¹⁵¹ Pored toga, uobičajenost „da se truležna groznica prihvati kao dovoljan uzrok svih smrtnih slučajeva, ali i objašnjenje da je siromašno stanovništvo prerano za ishranu koristilo loše pečeni hleb od ovogodišnjeg roda, doprineli su mnogo da se zabrinutost otkloni.“¹⁵²

Nepripremljenost, odnosno nedovoljna razina organiziranosti na početku pojave kuge u Srijemu 1796. godine bila je veliki problem. „Viceišpan Janković, kako je s Budajijom, physicom, vidio da je u Irigu kuga, to o' ma', pre neželi kordon povukao, razglasio da je kuga; zato ljudi se mnogi razbegli.“¹⁵³ Slično je zaključio i Milan Mičić smatrajući kako je prvih dana pojave kuge u Srijemu 1795. godine postojala prilična nesređenost. Poslao je Buday rumskog ljekarnika Vagnera iz zaraženoga Iriga u nezaraženu Rumu i bačvara u Petrovaradin ne misleći

¹⁴⁵ Isto, str. 247.

¹⁴⁶ Isto, str. 247.-248.

¹⁴⁷ Isto, str. 256.

¹⁴⁸ Isto, str. 263.

¹⁴⁹ P. Mikić, „Srpski izvori o epidemijama kuge u panonskom prostoru tokom XVIII veka“, str. 240.

¹⁵⁰ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 20.

¹⁵¹ Isto, str. 59.

¹⁵² Isto, str. 20.

¹⁵³ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 23.

da bi oni mogli prenijeti bolest. Isto tako izvjesna je neobaviještenost Budaya kako su Ruma i Petrovaradin već postavili kordone prema Irigu, „jer ih ne bi slao iz Iriga znajući da ih kordoni ne bi propustili pre nego što izdrže karantin.“¹⁵⁴

Sudeći prema pismu Stefana Avakumovića mitropolitu Stefanu Stratimiroviću iz kolovoza 1795. godine, izgledno je kako su se kordoni oko okuženih naselja i mandeloska linija mogli i ranije postaviti. On je sa žaljenjem izvještavao: „*Kamo sreće da i pre ovo otvorili dok nije ovoliko zlo izraslo...*“¹⁵⁵

Ni naputci u organizaciji nisu bili dovoljno precizni i jasni. U slučaju erdeljske kuge Zemaljskoj upravi nije bilo jasno koliko dugo treba držati u kontumacima vojsku koja iz Srbije dolazi u Srijem.¹⁵⁶ Štoviše, na početku erdeljske kuge nije postojala ni suglasnost o trajanju karantene. Tako se u jednim dopisima govorilo o 42 dana dok u drugima o 60 dana.¹⁵⁷ Isto se može vidjeti iz sljedećih primjera. U cilju suzbijanja kuge u Ledincima 1738. godine naredio je Andrejević iznošenje okuženih izvan sela, a njihove stvari nitko nije smio dirati kako ne bi došlo do zaraze. Kako se kuga širila, naredio je Andrejević protjerivanje i ostalih okuženih, kao i onih sumnjivih iz Ledinaca u obližnje šume. Međutim Sanitarna je komisija u svojim dopisima 21. i 24. studenoga osudila takav postupak. Smatrala je kako će okuženi i oni sumnjivi uslijed nedostatka hrane biti primorani ulaziti u druga naselja i tako samo proširiti zarazu. Nasuprot tome, Sanitarna je komisija donijela odluku stavljanja sumnjivih i onih okuženih u kontumace, odnosno bolnice te čišćenje i zatvaranje njihovih kuća.¹⁵⁸ Isti je razlog bio da krajem 1738. godine Dvorska sanitarna komisija obavijesti Dvorsko ratno vijeće kako u Srijemu okužene osobe tjeraju iz naselja umjesto da ih stavljaju u izolaciju, kako je dano u uputstvima.¹⁵⁹

Podizanje kontumaca i bolnica nailazilo je na financijske prepreke. One su dodatno otežane nerazumijevanjem zemaljske uprave i vojno-komorskih, odnosno sanitarnih organa u Beču. To se očituje u odluci Beča donesenoj 26. lipnja 1738. godine kako ne treba dizati kontumac kod Slankamena, već ga treba podići na bačkoj strani iako su radovi na slankamenačkom uznapredovali. Isto tako radovi na izgradnji kontumaca i bolnica, barem kako se činilo Komorskoj direkciji u Osijeku, odvijali su se sporo pa je ona uputila 400 radnika u Petrovaradin na izgradnju kontumaca i lazareta.¹⁶⁰

¹⁵⁴ M. Mičić, „Apotekari i epidemija kuge u Sremu 1795/96. godine“, str. 15.

¹⁵⁵ P. Mikić, „Srpski izvori o epidemijama kuge u panonskom prostoru tokom XVIII veka“, str. 239.

¹⁵⁶ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 249.

¹⁵⁷ Isto, str. 244.

¹⁵⁸ Isto, str. 248.

¹⁵⁹ Isto, str. 249.

¹⁶⁰ Isto, str. 244.

Dalo bi se zaključiti i to da komunikacija između nadležnih u suzbijanju kuge i stanovništva nije bila dovoljno jasna. Naime liječnik Hass morao je 1795. godine u Jasku dodatno zabraniti svako javno bogoslužjenje, „*jer se verovalo da se ona mogu držati na ulici ako je to u crkvi zabranjeno.*“¹⁶¹ Međutim u jednoj sačuvanoj okružnici svećenstvu jasno je navedeno kako crkve „*do daljšago uređenija zatvoriti, i svjaštennoslužjenje tokmo pod šatorom na svodobnom polju narodu soveršivati.*“¹⁶² Isto tako načelnik rumskog kotara Lovrenčić naređivao je „*sluxbe Bozie dase ne csine, vech napolje kako schto jeste vech curentirato, jedan od drugoga nekase csuvaju izmedyu sobom niti nablizu dasze sastaju.*“¹⁶³

Pored toga suzbijanje zaraze sputavalo je širenje raznih neutemeljenih glasina. Konstantin Stojšić u pismu pravoslavnom mitropolitu Stefanu Stratimiroviću navodi kako je „*črez rasejanje nekolikih fantastov, koji su protiv prave istine po prostomu narodu rasejavali po klupama sedeći sastajući se; dosta je vremena trebovalo dokle se ljudima to usadilo da je prava kuga, a ima sad nalaze se koji veruju; i črez to najviše kad bi se većma rasprostranilo i ispoganiti se može.*“¹⁶⁴

Izvanredno stanje zbog kuge nije bilo dovoljan razlog da bi se osobni interesi ostavili po strani. Izvjesne razmirice koje su postojale među rukovodećima u suzbijanju kuge, uočio je Sava Tekelija. „*Lovas, vezdje bezbožni, i ovde, videći da Pihler, u kordonu nahodjaščisja komesar carski, veću vlast i priliku uređivati imade neželi on, to – krome proči' laža – pisao caru da Pihler dovoljna uređenija ne čini, nego da dozove pre pomjanute (ibo on nije hoteo doći, da posle ovde ne mora ostati i tako nadnicu i 3# (dukata, op.a.) ne izgubi).*“¹⁶⁵

Među najvećim kritičarima organizacije sanitarnih akcija bio je sam von Schraud, posebno ogorčen na postojeći birokratizam: „*Navika da se sve stvari javne uprave regulišu propisima stvarala je uverenje da se samo jednakim propisima za sve može sprovoditi važna borba protiv kuge. Tako se u posao koji zahteva odlučnost u rasuđivanju i brzinu u izvedbi uvukla sporost i dosada uobičajenog delovanja. Delatnost rukovodstva ometalo je već i to što je komisija morala da radi udaljena od mesta zaraze. Još se više vremena gubilo na tome što su sve njene naredbe i odluke podvrgavane novoj proveri i tek tada prosleđivane odgovarajućim osobama. Često su nedostaci normativa o kugi sprečavali primenu medicinskih saveta i time umanjivali naš uspeh.*“¹⁶⁶

¹⁶¹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 55.

¹⁶² V. Krstić, „Okružnice svećenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, str. 3.

¹⁶³ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 6.

¹⁶⁴ P. Mikić, L. Kolarović, „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“, str. 229.-230.

¹⁶⁵ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 22.

¹⁶⁶ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 36.

Također jedan od postojećih problema u suzbijanju kuge vidio je u nepostojanju posebnog fonda koji bi osigurao dostatna sredstva za borbu protiv epidemija. Sami prihodi županije bili su nedovoljni dok su vlastelinstva izbjegavala financiranje onoga za što nisu obvezna smatrajući to dodatnim izdatkom.¹⁶⁷

I organizaciju kordona smatrao je nedovoljno učinkovitim. Smatrao je da više graničnih linija postavljenih jedna iza druge nisu učinkovite kao jedna manja gusto zbijena stražama oko samog mjesta pojave zaraze.¹⁶⁸ Stoga se zalagao za jednu gusto i pod strogim nadzorom formiranu liniju oko zaraženih ili potencijalno zaraženih mjesta, stalnu zabranu kretanja, kao i prihvata stranaca. Također predlagao je stalnu stražu na prilazu svakomu mjestu kao i stalnu dnevnu provjeru zaraženih u županiji.¹⁶⁹ Na linije razgraničenja bilo je nužno postaviti regularne vojne jedinice pored domaćih straža. Na potonje se nije moglo u potpunosti osloniti zbog njihove veze sa zatvorenim osobama, bilo rodbinskim, prijateljskim ili putem jezika ili vjere.¹⁷⁰

8. Sanitarni kordon

Začetke sanitarnog kordona historiografija vezuje za *Pestpatent* iz lipnja 1710. godine kada je propisano postavljanje kordona, ali samo povremeno dok traje epidemija.¹⁷¹ Međutim, kako je zaključio Robert Skenderović, stvaranje sanitarnog kordona na prostoru Hrvatske svoje začetke ima još u 1709. godini. Iz zaključaka Hrvatskoga sabora vidljiva je regulacija prelaska putnika iz Slavonije u tri središnje hrvatske županije na određenim mjestima.¹⁷² Uslijed pojave kuge u Ugarskoj Josip I. izdao je u prosincu 1709. godine mandat kojim je utvrđeno stvaranje tri kordona te je prvi išao linijom Ostrogon - Stolni Biograd – Simontornya – Pečuh – Siget – Siklós – Osijek – Vukovar – Ilok – Petrovaradin.¹⁷³ Od 1713. godine počinje se s organizacijom trajnog kordona kada je utemeljena i tzv. *Pestpolizey* čime su postavljeni temelji za stvaranje trajnog sanitarnog kordona.¹⁷⁴ Međutim to nije još neko vrijeme ostvareno jer je car Karlo VI. i 1719. godine predlagao stvaranje stalnog sanitarnog kordona. Donošenjem 1728. godine *Patenta* radi

¹⁶⁷ Isto, str. 32.

¹⁶⁸ Isto, str. 25.

¹⁶⁹ Isto, str. 26.

¹⁷⁰ Isto, str. 33.

¹⁷¹ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 18; S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 42.

¹⁷² R. Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, str. 127.

¹⁷³ Isto, str. 128.

¹⁷⁴ Skupina autora, *U potrazi za mirom i blagostanjem – hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, str. 234.

organizacije trajnog kordona u zoni austrijsko-turske granice u konačnici je prihvaćena ideja stalnog sanitarnog kordona.¹⁷⁵ U skladu s tim već 1731. godine donosi se *Contumaz und respective Reinigungsordnung* (Naredba o kontumacu i raskuženju)¹⁷⁶ čime je utvrđen sanitarni postupak prilikom prolaska putnika. Ipak, kako je Slavko Jovin zaključio, stalni sanitarni kordon *de facto* je organiziran tek poslije Beogradskog mira 1739. godine i stabilizacije granice, odnosno nakon Rata za austrijsku baštinu i von Swiettenovih reformi iz 1749. godine.¹⁷⁷

Sanitarni kordon protezao se duž granice od Erdelja te Dunavom, Savom i Kupom do Karlobaga na jadranskoj obali, odnosno u dužini od oko 2000 kilometara i širine od 50 do 500 metara. Duž granice postavljeni su čardaci u kojima su smješteni stražari radi nadzora granice.¹⁷⁸

Pored stalnog sanitarnog kordona, a po uzoru na njega, podizani su i oni privremenog karaktera koji su ovisili o stanju na terenu. Primjerice, širenjem vijesti o pojavi kuge na istoku Srijemske županije 1795. godine, Virovitička županija, Petrovaradinska regimenta, slobodni kraljevski grad Novi Sad te Bačka županija na granice sa Srijemskom županijom postavili su naoružane straže.¹⁷⁹ Unutar Srijemske županije provedene su iste mjere. Tako je formirana linija koja je iriški kotar potezom od Save do Dunava, od Mitrovice, preko Mandelosa do Banoštra, tzv. *mandeloska linija*, odvajala od vukovarskog i rumskog kotara.¹⁸⁰ U ravnici linija je utvrđena kanalom koji je optočen granjem i trnjem dok je u brdima drveće na toj liniji bilo odrezano na visinu hvata i pol. Duž linije postavljeno je stotinjak koliba i stražarnica tako da je u svakoj desetoj bila regularna vojska koja je trebala, između ostaloga, kontrolirati civilne straže.¹⁸¹

Isto tako oko pojedinih naselja postavljan je kordon iz dva različita razloga. Primjerice, tijekom iriške kuge oko Vukovara postavljeno je čak 58 stražarskih mjesta kako bi se izbjeglo širenje zaraze iz okuženog Vukovara.¹⁸² S druge strane kada se u Karlovcima saznalo za epidemiju kuge u Irigu, gradske i vojne vlasti poduzele su niz koraka u cilju izbjegavanja zaraze. Između ostalog, mjesto je opasano dubokim jarkom dok ga je sto naoružanih Karlovčana čuvalo od nepoželjnih gostiju.¹⁸³

¹⁷⁵ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 15.; R. Skenderović, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, str. 128.

¹⁷⁶ Isti je ponovljen 1738. godine (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 43.).

¹⁷⁷ Isto, str. 43.

¹⁷⁸ Isto, str. 43.

¹⁷⁹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 23.

¹⁸⁰ Isto, str. 23.

¹⁸¹ Isto, str. 44.-45.

¹⁸² A. Dorn, „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“, str. 107.; A. Dorn, „Vukovar u danima kuge 1795-1796 godine“, str. 78.

¹⁸³ P. Mikić, „Kuga u Karlovcima 1738-1740 i 1795/96“, str. 27.

O organizaciji sanitarnog kordona oko Karlovaca 1795. godine zanimljiv opis ostavio je grgeteški arhimandrit Stefan Avakumović navodeći kako je „*sva komunikacija presečena da ne može nitko iz mesta u mesto, a u Karlovce baš nikako, hotje tko on bio, jer tako je sada zatvoreno da su unutra, ni napolje ne puštaju.*“¹⁸⁴ Iako bi se iz prethodnog navoda moglo zaključiti o nepropusnosti linije kordona, ona to ipak nije bila. Primjerice, linija razgraničenja između Iriga i Kamenice tijekom 1795. godine bila je loše osigurana. Kako su je nadgledali „*Kameničani koji u tim zabačenim brdima nisu imali odgovarajući nadzor, te su se lako prepuštali rodbinskim osećanjima, i nalazili se sa zatvorenim Irižanima.*“¹⁸⁵ Problem je počivao u činjenici što „*soldata na kordonu nije imao, bolest se razprostranila: do konca septem[v]rija m[ese]ca (1795. godine, op.a.) soldat nije nijedan bio na irečkom kordonu, nego bili prosti ljudi, koji može biti – srodnike propustili, ili – neuki stražu čuvati – zaspali, i ljudi probegali.*“¹⁸⁶ Ni Virovitička županija nije mogla osigurati nepropusnost kordona što je bio razlog da se listopada 1795. godine zatvore „*3 kuće građana: „K zlatnoj kugli“, „K patki“, „K puškari“ zbog toga što su 3 žene potajno izvana prešle kordon i ušle u Tvrđi u te kuće, pa su pod stražom natrag odvedene.*“¹⁸⁷

Radi sprečavanja sličnih pokušaja načelnik rumskog kotara Lovrenčić prijetio je stražarima kojima netko iz Iriga, Neradina, Grgeteka, Rivnice te Krušedola prođe „*straxu gdi koi csuva neizaide, zassto jurve vech vihsala su nachinita gdichese takvi obisiti, koibise pod ufao iz takvi mesta pod kradom izaiti, illi pako tko koga pod kradom, y hotonsze pustati.*“¹⁸⁸ S druge strane bilo je stražarima naređeno ukoliko bi „*se koi ussudio na kordun udariti illi iz zatvoriti mesta izachi u takvome dogagyaju slobodno budi takvoga ubiti akose dobrim nacsinom nebi dao natrag otterati.*“¹⁸⁹ Za sličnim mjerama posezalo se i pedesetak godina ranije. Tada je stanovništvu zabranjeno kretanje u druga naselja pod prijetnjom smrtne kazne, strijeljanjem ili vješanjem, dok bi mu imovina bila spaljena.¹⁹⁰ Radi zastrašivanja potencijalnih bjegunaca iz Karlovaca podignuta su vješala.¹⁹¹

¹⁸⁴ P. Mikić, L. Kolarović, „Dva svedoka o Sremskoj kugi 1795-1796. godine“, str. 228.-229.

¹⁸⁵ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 80.

¹⁸⁶ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 23.

¹⁸⁷ *Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, ur. S. Sršan, str. 120.

¹⁸⁸ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 6.

¹⁸⁹ Isto, str. 5.; Lovrenčić je u strahu od širenja zaraze naređivao „*osobiti pozor Svaki Csovik imade navlastito na one ljude koi obicsai imade kradom i potainim putem u Tursku prelaziti i natrag se povrachati; toga radi u takima dogagyaima svaki a osobito Kordon illiti Straxa postavljena takvog Csoveka, akobi on kradom makar iz kojeg Mehsta Srema illiti Turske umachi hotio, ubiti mora i naimre iz Iregha i Neradina gdise takva Bolest javlja, drugadcs akobi po takovom tainom Ulazenju Bolest u Mesto Kakvo uschla ono Mesto moratichese upaliti saxechi*“ (Isto, str. 4.).

¹⁹⁰ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 245.

¹⁹¹ Isto, str. 246.

U prvoj polovici XVIII. stoljeća podižu se prostorije za promet robe, ljudi i informacija na službenim prijelazima kordona.¹⁹² Kroz kontumace morao je proći svaki putnik iz Osmanskog Carstva, to jest morao je u njima izdržati karantenu radi provjere zdravstvenog stanja. Nakon pregleda dobivao je putnik zdravstveno uvjerenje (*Sanitäts Fede*) s kojim je mogao putovati dalje po Monarhiji. U Srijemu su postojala dva kontumaca smještena u Zemunu i u Mitrovici, a rasteli u Rači i Klenku.¹⁹³ Rasteli jesu specijalno izgrađena tržišta u kojima se odvijala trgovina, ali bez kontakta između kupca i prodavača. Parlatoriji su bile prostorije koje su služile samo za razgovor između osoba s različitih strana kordona.¹⁹⁴ Nerijetko su sva tri tipa jednostavno objedinjena u pojmu kontumac.

Po potrebi, zajedno s kordonima, podizani su i privremeni kontumaci, odnosno rasteli. Tako su u vrijeme erdeljske kuge kontumaci podignuti u Vukovaru, Vinkovcima, Ostrovu te u Osijeku kako bi se kuga ograničila na Srijem.¹⁹⁵ Iz izvještaja s kraja 1738. godine vidljivo je postojanje kontumaca i u Zemunu, Mitrovici, Iloku, Dalju i Trpinji.¹⁹⁶ Tijekom iriške kuge rasteli postavljeni su Novom Sadu, Futogu, Novom Selu i Klisi.¹⁹⁷

U vremenu kada nije prijetila opasnost kuge, odnosno prilikom normalnog zdravstvenog stanja u krajevima južno od Save i Dunava, izolacija u kontumacima trajala je 21 dan. Pored toga svaki putnik bio je dužan pokazati ovlaštenoj osobi potvrdu o zdravstvenom stanju u mjestu iz kojeg dolazi. Drugi stupanj podrazumijevao je pooštreni oprez, a odnosio se na slučajeve pojave kuge u udaljenim dijelovima Osmanskog Carstva. U tom slučaju karantena za putnike produžavala se na 28 dana dok se osiguravanje granice podizalo na viši stupanj povećanjem broja graničara. Karantena za putnike najduže je trajala u slučajevima kada se kuga pojavila u neposrednoj blizini granice zbog čega je karantena za putnike trajala 42 dana, a za robu još dodatnih 14 dana.¹⁹⁸

Spomenuto razdoblje karantene postalo je uobičajeno u drugoj polovici XVIII. stoljeća, a smanjeno Chenotovim zakonom, na što je već ukazano. Ranije je trajala i do 60 dana. Ipak, ključnu ulogu u određivanju karantene imala je određena situacija u danom trenutku.

¹⁹² S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 43.; Slavko Jovin navodi kako podizanje prostorija za promet robe i ljudi započinje 1740. godine, međutim u Zemunu je još 1730. godine osnovana karantena (M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 20.).

¹⁹³ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 19; Godine 1740. vođeni su pregovori između Austrije i Osmanskog Carstva o podizanju kontumaca u Srijemu kod Klenka, ali kontumac je ipak podignut Srijemskoj Mitrovici. Mitrovački kontumac 1777. godine pretvoren je u rastel (Isto, str. 19.; S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 43.).

¹⁹⁴ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 19.

¹⁹⁵ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 246.

¹⁹⁶ Isto, str. 249.

¹⁹⁷ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 41.

¹⁹⁸ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 43.-44.; F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.-133.

„Zdravstveni savjetnik u Slavoniji, koji se kao i svi ostali nalazi pod bečkom zdravstvenom deputacijom, vodi brigu o svim mjerama protiv suzbijanja kuge. On neprestano šalje izvješća u Beč da li opada ili raste kuga u Turskoj. Prema tomu deputacija skraćuje ili produžava vrijeme karantene te se prema tome ublažuju ili pojačavaju protumjere.“¹⁹⁹

Roba koja je prolazila kroz kontumac izlagala se čišćenju koje su nadzirali liječnik, ranarnik i kontumacki činovnici. Čak su i pisma prolazila proces čišćenja. Sanitarnim mjerama bila je izložena i stoka. Kako „se ne bi sa svinjama prenijela kuga, to se ulaz svinja preko Save obavlja pod nadzorom službenika kontumaca (karantene), preko koje preplivaju te nakon toga moraju biti u karanteni. Za to vrijeme cijeli se dan tjeraju i preplivaju preko Save.“²⁰⁰ Po završetku čišćenja roba se „pakira i šalje dalje, a pisma se zapečate pečatom zdravstvenog savjetnika, na kojem stoji carski orao s natpisom: *Sigillum sanitatis*, te se putem kurira šalje u Beč, a odande poštom dalje u Njemačku, Poljsku, Francusku, Nizozemsku, Englesku, Dansku i tako dalje.“²⁰¹

Krivotvorenje zdravstvenih isprava radi izbjegavanja kontumaca kažnjavano je smrću. Štoviše, činovnicima koji bi svjesno dozvolili prolaz osoba i robe s krivotvorenim ispravama ili prije isteka propisane karantene te službenicima koji su upoznati s takvim prijestupima, a ništa ne učine radi njihovog rješavanja, također je prijetila smrtna kazna.²⁰²

Dakako, najuspješnija metoda u borbi s kugom bila je prevencija. Stoga ne čude postupci koji su provođeni u Srijemu prilikom pojave kuge u Bosni ili nekim susjednim oblastima. Kada je kuga u listopadu i studenom zahvatila sjeveroistočne krajeve Bosne, vodeničarima u Martincima u Srijemu zabranjeno je primanje žita turskih podanika.²⁰³

Pojavom kuge u Srbiji u prosincu 1742. godine u zemunskom kontumacu obustavljeno je primanje ljudi i robe iz Osmanskog Carstva. Također kako je kuga bila na samoj granici, Zemaljska uprava u Osijeku naredila je ojačavanje kordona na granici dodatnim stražama. Tako je na srijemski kordon pored srbijanske milicije, Klimenata i Arbanasa, upućeno još sto konjanika iz Podunavske granice. Također naređeno je podizanje vješala na svakih pola sata hoda kao zorna opomena svima onima koji pokušaju prijeći kordon.²⁰⁴ U skladu s time treba napomenuti kako je hadnađ Jovan trebao ići na sud jer je na zemunsko i mitrovačko vlastelinstvo naselio neke obitelji iz Osmanskog Carstva.²⁰⁵

¹⁹⁹ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 133.

²⁰⁰ Isto, str. 41.-42.

²⁰¹ Isto, str. 133.

²⁰² S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 44.

²⁰³ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 264.

²⁰⁴ Isto, str. 264.

²⁰⁵ Isto, str. 264.

Kako kuga nije prestajala ni do kraja prosinca, stiglo je iz Osijeka naređenje o jačanju straža na Savi i krčenju šuma pored nje u širini od osam do deset hvati. Također naređeno je uklanjanje čamaca s rijeke kako bi se onemogućio nezakonit prelazak.²⁰⁶

Slično je bilo i tijekom vijesti o pojavi kuge u Osmanskom Carstvu 1762. godine. U kolovozu te godine ban Franjo Nadasdy nalagao je u Srijemskoj županiji podizanje kordona te kontumaca kao mjere predostrožnosti. Istu namjeru imao je i nalog Carskog kraljevskog zdravstvenog povjerenstva o zabrani održavanja sajмова na prostoru županije iz kolovoza 1762. godine.

Nakon pojave kuge u Srbiji 1793. godine određena su za ljude i robu razdoblja od „zu gefährlichen Zeiten auf zwanzig; in verdächtigen Zeite auf zehn Tage.“²⁰⁷ Već u lipnju savjetovano je zadržavanje ljudi i robe u razdoblju od 20 dana. Od rujna 1793. godine bilo i obvezno kada je „den Contumaz Periodum von 11. diess auf 20. Tage zu setzen“, dok je za stoku podignut na tri dana.²⁰⁸

9. Sanitarne mjere

9.1. Općenite sanitarne mjere

Već na samom početku epidemije iriške kuge srijemski podžupan naredio je zatvaranje zaraženih mjesta, zajedno s njihovim atarima, a provedbu te naredbe prepustio je kotarskom načelniku u Rumi Lovri plem. Lovrenčiću. Također naredio je smještanje bolesnika u jedan objekt te posebno mjesto za sahranjivanje.²⁰⁹ Staleži okupljeni u Vukovaru dodatno su uredili podžupanovu odluku te su se bolesnici morali smještati i odvajati na dva mjesta, ovisno o vrsti bolesti. Također treće mjesto određeno je za smještaj onih koji su prizdravili.²¹⁰ Radi držanja zaraze pod kontrolom zabranjeno je održavanje sajмова i crkvenih svečanosti,²¹¹ a vojska je pomagala u čuvanju zaraženih mjesta. Također svi putnici bez odgovarajuće zdravstvene putovnice trebali su biti zaustavljeni.²¹²

Kako bi se izbjegle poteškoće uslijed različitih namjera, nedovoljne suradnje i sličnih uzroka, zemaljska uprava imenovala je kraljevskoga komesara Josepha Pihlera, a medicinskim

²⁰⁶ Isto, str. 264.

²⁰⁷ S. Gavrilović, „Vesti o kugi u Srbiji 1792-1793.“, str. 282.

²⁰⁸ Isto, str. 283.

²⁰⁹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 22.

²¹⁰ Isto, str. 22.

²¹¹ Isto, str. 22.

²¹² Isto, str. 22.

savjetnikom imenovan je Franz von Schraud.²¹³ Njih dvojica trebali su organizirati mjere zaštite i plan suzbijanja kuge 1795. godine.

Rumski načelnik Lovrenčić zabranio je održavanje kolovoskog sajma u Moroviću, kao „i svud po czeloi Varmegye koi bivali jeszu, dextratisze necsedu.“²¹⁴ Također „Svima obstinama zapovedasze oshtro, da od danasz nikakvoga iz militariu u pauriu²¹⁵ makar iz kojeg Shancza prepustiti nesmidu, bio on spahsuhsom, illi brez Pahsuhsa.“²¹⁶ Iz istog razloga nastava na Karlovačkom bogoslovnom učilištu prekinuta je te je rektor protosinđel Petar Vidak raspustio bogoslove kućama. Isto je uradio i Andrija Volni u slučaju Karlovačke gimnazije.²¹⁷

U svakom mjestu skupina nekoliko mještana obilazila je zorom određene kuće i pregledavala ukućane. Trebali su prikupljati podatke o zatečenom stanju koje su slali seoskom pisaru. Na svaka tri do četiri mjesta raspoređen je jedan ranar koji je bio dužan svakodnevno obilaziti i pregledavati bolesnike prijavljene kod seoskog pisara. Isto tako pregledavao je i ranije zabilježene bolesnike, kao i umrle. Također bez njegove dozvole nije se moglo ni sahranjivati. Ranarima održana su predavanja koja su im trebala pomoći u prepoznavanju kuge. Na kraju, trebao je ranar tjedno obići sve kuće kako bi se izbjeglo potencijalno sakrivanje zaraženih. Prikupljene informacije ranari su prosljeđivali liječnicima. Svaki kotar imao je jednoga liječnika.²¹⁸ U slučaju sumnje na kugu u nekoj kući bio je ranar dužan odmah postaviti stražu pred kuću kako bi se onemogućilo kretanje zaraženih.²¹⁹ Primjerice, u Starom Vukovaru po izbijanju kuge 1795. godine zaražene kuće stavljene su pod stražu, kao i čitava četvrt u kojoj je kuga izbila. Za taj dio Vukovara osiguran je dovoz vode i neophodne namirnice.²²⁰ Redovno je bilo i izdvajanje bolesnika. Stefan Avakumović zabilježio je „kako se koji razboli onako ga bez raznatija u Lazaret nose.“²²¹ U Kamenici su za smještaj oboljelih uzete četiri krajnje kuće u ulici koja je pravilno i planski uređena. U istoj ulici smješteni su i oni koji su preboljeli zarazu. Kuće su jedna od druge bile odvojene opkopima, kao i od ostatka mjesta.²²² Nerijetko su podizani i posebni kontumaci i bolnice za smještaj sumnjivih i oboljelih, dakako, izvan naselja.

Slični postupci u borbi s kugom upotrebljavani su i u slučaju erdeljske kuge. Provizorat u Petrovaradinu sredinom listopada 1739. godine ustanovio je kako ne dolazi do smirivanja kuge

²¹³ Isto, str. 23.

²¹⁴ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 4.

²¹⁵ Misli se na Vojnu krajinu i Provincijal.

²¹⁶ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 4.

²¹⁷ P. Mikić, „Kuga u Karlovcima 1738-1740 i 1795/96“, str. 27.; P. Mikić, „Srpski izvori o epidemijama kuge u panonskom prostoru tokom XVIII veka“, str. 238.

²¹⁸ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 27.

²¹⁹ Isto, str. 28.

²²⁰ Isto, str. 61.

²²¹ P. Mikić, „Srpski izvori o epidemijama kuge u panonskom prostoru tokom XVIII veka“, str. 239.

²²² F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 71.

na širem području Srijema zbog čega je on preporučivao strože odvajanje bolesnika, energičnije čišćenje kuća i spaljivanje okuženih predmeta. Naredbe su se i dalje slabo poštivale, naročito po pitanju umrlih.²²³ Kako se u srpnju 1740. godine kuga ponovo pojavila u Petrovaradinu, Zemaljska uprava u Osijeku naredila je provizoru Priseru poduzimanje odgovarajućih mjera u vidu zatvaranja i nadziranja okuženih kuća, purificiranja i spaljivanja zaraženih stvari bez ustručavanja. Okužena i sumnjiva lica trebalo je strogo odvajati.²²⁴ Tek kada je studenog 1740. godine kuga bila u povlačenju, pristupilo se općem čišćenju okuženih naselja Srijema. To je podrazumijevalo spaljivanje svega onoga što se smatralo okuženim. Za provođenje te akcije bili su zaduženi liječnik Neumann, kontumacki komesar Vicellini i kužni felčer Prohaska.²²⁵

Otpor stanovništva prema sanitarnim mjerama, primorao je Franza von Schrauda na oblikovanje jednoga predavanja za narod. Pri tome naglašavao je kako teret za raširenost kuge počiva na ljudskim pogreškama i nemaru, a ne zbog krivog tumačenja kako od kuge nema spasa.²²⁶ Radivoj Simonović navodi kako je u cilju informiranja i osvješćivanja stanovništva tiskano u više tisuća primjeraka i na nekoliko jezika obavještenje za narod pretpostavljajući kako je to učinjeno i na jeziku razumljivom Srijemcima.²²⁷ Vjerojatno je to ono *Kratko uputstvo kako se od kuge sačuvati može* iz 1795. godine čiji su potpisnici Joseph Pilher te Franz von Schraud, a posljednji vjerojatno je i autor. U Uputstvu se, između ostaloga, navodi da je izbjegavanje kontakta s dugim osobama jedino učinkovito sredstvo kojim se „*ot Zaraza kužnago sačuvaši možet.*“²²⁸ Predloženo je opskrbljivanje domova svim potrebnim stvarima kako bi se izbjeglo napuštanje radi nestašice. Također tjelesna čistoća i čistoća domova bila su sredstva protiv širenja zaraze. Naloženo da se „*patos, vrata, i penžere često prati, spavaće haline, odejanija, osobitože sebe samago čisto deržati*“ kao i vrtove, ulice i štale.²²⁹

Pored toga, učinkovitost suzbijanja kuge nastojala se osigurati i novčanim nagradama. Naime nagrade su davane „*onima koji su zaslužili črez trude nji'ove o predvarenju kuge.*“²³⁰

²²³ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 255.

²²⁴ Isto, str. 258.

²²⁵ Isto, str. 261.

²²⁶ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 34.

²²⁷ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 61.

²²⁸ F. von Schraud, J. Pilher, *Краткое поученіе како отЪ куги сачуватися моци*

²²⁹ Isto

²³⁰ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 22.

9.2. Liječenje oboljelih

Liječenje oboljelih nije provođeno jedinstvenom metodom, već je svaki liječnik vođen vlastitim znanjem i iskustvom primjenjivao određene terapije. Moglo bi se reći da su i sami liječnici eksperimentirali tražeći pouzdani lijek protiv kuge.

Liječnik Kütl pravio je tablete „od žive koja sadrži kiselinu kuhinjske soli, i tome odmah dodavao sok od maka (opijum) i as (asant).“²³¹ Međutim ni sam nije mogao utvrditi njihovu uspješnost u liječenju kuge.²³² U svega nekoliko pokušaja liječenja kuge upotrebljavao se korijen *Belladonne* „koji je nekad korišćen u Erdelju, i koji je preporučivao dr Lange.“²³³ Međutim von Schraud konstatira da samog korijena nisu imali pa se ni njegov učinak ne može ocijeniti. S druge strane, „dosta uspešna primena soka od maka, doverskog praška, klistiranja bunikom i to kako u običnim i dobroćudnim, tako i u nekim komplikovanijim slučajevima, gde je ispoljavanje prirodnih odbrambenih snaga bilo oslabljeno antiflogističkim sredstvima (sredstvima protiv zapaljenja).“²³⁴ Također u nekim slučajevima oboljenja upotrebljavan je kamfor i melem za izazivanje plikova.

Liječnik Michaelus Raphaelus von Gelley oboljele je često tretirao slabljenjem arterijskog tlaka, odnosno otupljivanjem osjetljivosti. „Puštanjem krvi, mlakom vinskom širom, sluzavim slabo zakišeljnim čorbama od mesa, bobicama od zove, preporukom boravka na svežem vazduhu pod dudovima, uljanim klistirima za omekšanje, sokom od maka, klistirima sa uljem od bunike – pokušao je da smiri delatnost tkiva, da smanji njegovu nadražljivost, da razloži sokove, i da u slučaju nateklog donjeg trbuha dovede do pražnjenja.“²³⁵

Wilhelm Selle je „od svih sredstava koje sam koristio za otklanjanje grča, koji po mom mišljenju prekida životne funkcije, i koji je uzrok svi simptoma a i smrti, najboljim se pokazao kamfor u jakim dozama uz primenu većih doza melema za izazivanje plikova.“²³⁶ Smirivanje grčeva von Schraud ostvarivao je čajem od kamilice, doverskim praškom, opijumom i jednom vrstom roverijskog napitka i toplim oblozima jer nije mogao primjenjivati tople kupke. Kod bolesnika koji su gubili snagu von Schraud znao je upotrebljavati kinu, vino, kamfor, meleme za izazivanje plikova što se pokazalo, kako von Schraud kaže „nečekivano povoljno.“²³⁷

²³¹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 124.

²³² Isto, str. 124.

²³³ Isto, str. 134.

²³⁴ Isto, str. 135.

²³⁵ Isto, str. 139.

²³⁶ Isto, str. 136.

²³⁷ Isto, str. 143.

Kao metoda liječenja uobičajeno je bilo i puštanje krvi.²³⁸ Učestalo se koristilo i sredstvima za povraćanje te čišćenje.²³⁹ Von Schraud nastojao je u nekim slučajevima izazivati znojenje „u nadi da ću tako nervni sistem osloboditi nadražujućeg kužnog otrova, i usmeriti ga ka površini tela.“²⁴⁰

Kako bi se i sami sačuvali od zaraze, medicinskom osoblju bilo je zabranjeno opipavanje pulsa. Andreas Buday se ipak usudio opipavati puls zaraženih, no on bi prije i nakon obavljenog posla ruke prao octom. S istim ciljem liječnik Franz Hass zagrijane je ruke mazao maslacem.²⁴¹ Medicinsko osoblje u Srijemu je preko Ugarskog namjesničkog vijeća dobilo preporuku mazanja uljem kao suvremenim sredstvom protiv kuge.²⁴²

O narodnoj medicini u suzbijanju kuge malo toga može se reći.²⁴³ Franz von Schraud ironično je ustanovio kako su stanovnici bolest, koja se javljala sa simptomima žučne groznice, nastojali „(po običaju svoje zemlje) da pobjede pomoću rakije.“²⁴⁴ Međutim odraz narodne medicine može se prepoznati u naredbi načelnika rumskog kotara Lovrenčića koji je krajem kolovoza 1795. godine preporučivao rakiju²⁴⁵ radi suzbijanja kuge. Osim nje preporučivao je uporabu i bijelog luka,²⁴⁶ octa i vina dok „czerni Luk niposto, zassto Bollest kuxnu ksebi vucse.“²⁴⁷

Iz prethodno navedenog vidljivo je kako su potrebe liječenja zahtijevale mnogo lijekova. Stoga ne manje važno mjesto u suzbijanju iriške kuge imala je i nekolicina ljekarnika. Ljekarnici Anton Hering te Venceslav Bergler djelovali su na zaraženom području, kao i rumski ljekarnik

²³⁸ Isto, str. 140.

²³⁹ Isto, str. 142.

²⁴⁰ Isto, str. 142.

²⁴¹ Isto, str. 121.

²⁴² Isto, str. 134.

²⁴³ Prema Thalleru stanovništvo je liječenje temeljilo na ljekarušama, barem onaj učeniji dio (L. Thaller, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850.*, str. 16.). Dakako, one se mogu smatrati objedinjenom narodnom medicinom u obliku ljekaruše. Vukovarski fratar Petar Dombaja Sabovljević u drugoj polovici XVIII. stoljeća tiskao je ljekarušu (A. Dorn, „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“, str. 163.).

²⁴⁴ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 140.

²⁴⁵ Ljekovitost rakije bilo je prihvaćeno mišljenje diljem Europe. Arnaud de Villeneuve u dijelu *Očuvanje mladosti*, navodi kako rakija (u tom slučaju destilat vina), *aqua vitae*, ima sposobnost oraspoložavanja, oživljavanja srca, liječi od proljeva te zaštićuje od kuge. Slično mišljenje održalo se i u XVIII. stoljeću. U *Traktatu o kemiji rakija*, odnosno etilni alkohol, smatran je univerzalnim lijekom (F. Braudel, *Strukture svakidašnjice – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, str. 255.). Slično kao i u slučaju rakije, široko je rasprostranjen stav o ljekovitom svojstvu vina. Vukovarac Zaharija Orfelin je u svom *Iskusnom podrumaru* istaknuo općenitu korist gorkim vinima, to jest bermeta ili pelenjaka. Naime bermet smatrao je korisnim za one „koji mnogo sa živom rade.“ Također „Ako se desi kome da mora ići, gde bolesnik koji leži od vrućice ili druge kakve zaražljive bolesti, a on, pre nego što će tamo poći, neka popije čašu pelenjaka, pa onda može biti siguran da bolest ne će preći na njega“ (Zaharije Orfelin, *Iskusni podrumar*, Narodna biblioteka Srbije/Dečje novine, Beograd/Gornji Milanovac, 1986.str. 173.).

²⁴⁶ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 117.; Luk, i to crveni, upotrebljavao se u liječenju kuge u Dalmaciji (D. Božić-Bužančić, „Liječnici, kirurzi, ljekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“, str. 147.).

²⁴⁷ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 6.

Ladislav Vagner koji je ostao zarobljen u Irigu sanitarnim kordonom. Njima treba pridodati i Josepha Oszallya koji je vjerojatno bio član Komisije za borbu protiv kuge koja je stigla u Novi Sad 20. kolovoza 1795. godine. Na nezaraženom području djelovao je ljekarnik Anton Streng koji je obnašao dužnost kirurga u Rumi. Spomenuti ljekarnici nisu bili zaduženi samo za izdavanje lijekova, već su radili i druge poslove, posebice zbog nedostatka stručnog kadra. Naime u von Schraudovom projektu borbe protiv kuge vidljivo je kako su ljekarnici obavljali dezinfekciju crkava, bolnica i većih zgrada. Također, može se zaključiti, barem u slučaju ljekarnika Heringa da su ljekarnici bili zaduženi i za pronalaženje sumnjivih osoba i njihovo privođenje liječniku ili u bolnicu.²⁴⁸

9.3. Plansko čišćenje zaraženih mjesta

Čišćenje mjesta i dezinfekcija domova izvođena je neprekidno, no upitno je koliko je bila uspješna radi stalne izloženosti zarazi te otpora stanovništva. Ona je obavljana paljenjem salitre, mekinja i sumpora ili sipanjem octa na usijano željezo.²⁴⁹ Kuće su se morale provjetravati, kao i dimiti venjom, duhanom i omanom.²⁵⁰ Pranju, odnosno dezinfekciji bila su izložena i prijevozna sredstva.²⁵¹

Već kada je iriška kuga polako jenjavala počelo se s opsežnom akcijom čišćenja. Ona je podrazumijevala temeljito čišćenje zaraženih naselja te izdvajanje oboljelih i sumnjivih izvan naselja kako bi se njihove kuće mogle očistiti. Također u većini mjesta zadržana su ograničenja kretanja ili su im dozvoljena samo unutar lokalnih atara radi obavljanja poljskih poslova.

Kada su 226 zaraženih ili sumnjivih Vukovaraca vodili u bolnicu i kontumac, ranar ili komesar išli su za njima pazeći ne bi li se nešto od stvari izgubilo i bilo uzrok novoj zarazi. Njihove stvari, popisane, odvajali su u posebne prostorije radi čišćenja.²⁵² Prilikom premještanja Irižana u kontumac posebna se brigada vodila o stoci zaraženih. Svu stoku popisao je starješina mjesta, a potom je protjerana kroz potok kako bi prošla postupak dezinfekcije. Potom je predana na čuvanje pastirima iz okolnih mjesta.²⁵³

²⁴⁸ M. Mičić, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, str. 170.

²⁴⁹ Goran Vasin, Nenad Ninković, „Smrt između sanitarnih propisa i narodnih običaja: kuga u Sremu 1795-1796“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, No. 151, Novi Sad 2015., str. 279.

²⁵⁰ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 6.

²⁵¹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 51.

²⁵² Isto, str. 63.

²⁵³ Isto, str. 90.

U siječnju 1796. godine u Vukovaru krenulo se s uništavanjem onih predmeta koji nisu podložni čišćenju.²⁵⁴ Tako je imovina nekih zaraženih obitelji spaljena, a vlasnici su namireni iz kraljevske blagajne.²⁵⁵ Vukovarska bolnica već duže vrijeme nije imala bolesnika, no s njezinim uklanjanjem nije se krenulo jer je iz predostrožnosti još držana na raspolaganju. Bolničari su trebali očistiti i oprati zemunice. Također naređeno je kopanje rova oko cijelog mjesta. Rov je trebao biti dubok i širok 8 stopa, a dodatno ojačan visokim trnjem. Dodatnu sigurnost činila je straža koja je duž te linije raspoređena.²⁵⁶

U postupku pripremanja otvaranja mjesta svaki domaćin morao je 21 dan provjetravati i dimiti kuću kao i oprati stvari. Vukovarski su trgovci morali oprati svoje trgovine te ih očistiti octom i na kraju provjetriti. Papir u koji je bila spakirana roba bili su dužni spaliti, lanene vreće oprati, a cjelokupni inventar svakodnevno premještati s mjesta na mjesto.²⁵⁷

Izazov je predstavljao Irig kao najzaraženije mjesto. U siječnju 1796. godine krenulo se i s njegovim čišćenjem. Naime po mjestu „*svuda je ležala odeća i krpe koje su morale biti skinute sa bolesnika ili umrlih. Kuće ispražene od ljudi, bile su pune zaraženih stvari.*“²⁵⁸ Najprije se pristupilo prikupljanju potencijalno opasnih stvari i pohranjivanju na predviđeno mjesto. U svrhu ograničavanja daljnjeg širenja zaraze samo mjesto trebalo je osigurati opkopom u dužini od 5000 hvati.²⁵⁹ Za provedbu te naredbe angažirano je oko 800 ljudi iz okolnih mjesta. Međutim kako se na trasi predviđenog opkopa nalazilo mnoštvo grobnica i odbačenih predmeta, ta akcija predstavljala je opasnost za širenje epidemije čega su bili svjesni i nalogodavci.²⁶⁰ Potom se krenulo sa smještajem preživjelih Irižana u kontumac. U tu svrhu podignute su 102 zemunice, jedna od druge odvojene kanalom. Pored njih podignute su kuće za službenike, manja bolnica, odjeljenje za pregled, odjeljenje za dimljenje te tri bunara.²⁶¹

Ipak organizacija čišćenja nije uvijek tekla očekivanim slijedom. Tako se u Neradinu s početkom planskog čišćenja krenulo tek od prosinca iako je planirana i mjesec dana ranije. U toj akciji porušeno je 26 kuća. Čistila se četvrt po četvrt tako da su stanovnici jedne očišćene četvrti ostajali u kućnom kontumacu kako bi se izbjeglo miješanje sa stanovništvom drugog kvarta. Posao čišćenja u Neradinu trajao je od 6. prosinca 1795. do 5. veljače 1796. godine.²⁶²

²⁵⁴ Isto, str. 73.

²⁵⁵ Isto, str. 74.

²⁵⁶ Isto, str. 74.

²⁵⁷ Isto, str. 74.

²⁵⁸ Isto, str. 76.

²⁵⁹ Isto, str. 76.

²⁶⁰ Isto, str. 77.

²⁶¹ Isto, str. 78.

²⁶² Isto, str. 49.

Radi pripremanja za otvaranje zaraženih mjesta sva su najprije trebala srušiti ili spaliti kuće zaraženih osoba koje su male vrijednosti. Svi liječnici i ostali službenici morali su provesti temeljito čišćenje. U mjestima gdje ne izbije kuga u narednih šest tjedana predviđeno je slobodno kretanje do njiva.²⁶³ U mjestima gdje je bilo pojedinačnih slučajeva zaraze, odveli su pojedince u Irig.²⁶⁴

U vrijeme ispitivanja moguće zaraze pred otvaranjem mjesta poznato je kako se u Irigu postupalo sa stvarima onih u kontumacu. Naime, sve su se stvari neprestano iznosile na sunce i provjetravale. Tijekom prva tri tjedna ispitivanja stvari su prane dva puta, a posljednja tri tjedna jedanput.²⁶⁵

Po izdvajanju svih sumnjivih osoba u iriškome kraju, službenici rumskog kotara s pratnjom od 50 osoba pregledale su čitav kraj kako bi otkrili sve skrivene osobe, kolibe gdje su boravili oboljeli ili grobne humke. Potom su popisi uočenih stvari poslani fiziku Budayu koji je trebao provesti uništavanje tih stvari i zbrinjavanje bjegunaca.²⁶⁶

Kada su Šatrinci, Veliki Radinci, Bešenovo i Krušedol proglašeni slobodnima, ipak su im prva tri tjedna bili zabranjeni posjeti te njihovo napuštanje.²⁶⁷ Štoviše, rumski načelnik Lovrenčić još uvijek je Šatrincima, Grgeteku i Krušedolu zabranjivao odlazak u crkvu.²⁶⁸ Slično je bilo i kada je sredinom travnja 1796. godine otvoren Vukovar. Prva tri tjedna od otvaranja Vukovarcima nije bilo dopušteno napuštanje mjesta, kao ni primanje stranaca. Dopušteni su im poljski radovi i drugi poslovi. Trgovci su mogli odlaziti obavljati svoju djelatnost u rastele, ali tek uz dobivenu putovnicu koju je izdavao podžupan.²⁶⁹

Obim i zahtjevnost akcije čišćenja zaraženih mjesta vide se najbolje iz slučaja Iriga. Tamo je čak 326 kuća uništeno dok je očišćena 571 kuća sa spremištima i podrumima. Iz mjesta izneseno je, kako von Schraud navodi, preko 20000 kola otpada.²⁷⁰

²⁶³ Isto, str. 79.

²⁶⁴ Isto, str. 79.

²⁶⁵ Isto, str. 91.

²⁶⁶ Isto, str. 91.

²⁶⁷ Isto, str. 92.

²⁶⁸ V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 8.; U slučaju Iriga Lovrenčić je lipnja 1796. godine zabranio „...xenitise illi udavati u messta i iz messta ona koja josster dosada zdrava bila jesu, slobodno neche biti, koje odma knezovi ljudmah na znanje svakomu dati imadu dase ljudi vladati znadu“ (Isto, str. 8.).

²⁶⁹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 95.-96.

²⁷⁰ Isto, str. 102.

9.4. Sahranjivanje preminulih

Kuga je svu svoju strahotu iskazivala uglavnom zbog tromosti u njezinom ograničavanju. Sporo otkrivanje bolesti i odlaganje prvih sanitarnih akcija išli su u prilog zarazi. Dakako, u samom početku kada kuga još nije dijagnosticirana, bila je ključna obdukcija preminulih kako bi se otkrio uzrok smrti.²⁷¹ Upravo iz toga razloga, kada se kuga pojavila u blizini Srijema 1762. godine, pravoslavnom svećenstvu Vukovarskog protopopijata zapovjedbno je „*takožde gdje zapovjed jest prežde nepogrebavati umirajuđčago dokle felčeri umeršago ne vizitirajut, s(vja)štenici da ne derzajut prežde pregledanije pogrebavati i u crkvu unositi mertveca da se gdjegod ne bi priklučilo kako prežde u Čalmi.*“²⁷²

Pored toga, u suzbijanju epidemije kuge jedna od ključnih akcija odnosila se na uklanjanje preminulih osoba i njihovo primjereno sahranjivanje. Međutim postojao je određeni jaz između sanitarnih propisa i pogrebnih običaja srijemskog stanovništva koji su sanitarnom osoblju tijekom kuge 1795/6. godine stvarali ozbiljne probleme.

Na županijskoj skupštini početkom kolovoza 1795. godine zabranjeni su svi pogrebni rituali kako bi se infekcija svela na minimum. Iz istoga razloga naređeno je i spaljivanje odjeće umrlih.²⁷³ Međutim, „*nije se moglo sprečiti da se umrli u kući sahranjuju sa svom uobičajenom pompom.*“²⁷⁴ Unatoč zabrani i dalje je bilo slučajeva nošenja pokojnika u otvorenom sanduku.²⁷⁵ Također nije izbačeno ni cjelivanje pokojnika. Rok sahranjivanja od 48 sati nije poštivan pa je bilo slučajeva gdje su pokojnici do osam dana čekali na sahranjivanje.²⁷⁶

U kolovozu 1795. godine Stefan Avakumović, umjesto odsutnog mitropolita, upućivao je svećenike kako „*tjelesa ravnje že do dalšega ureždenija dati zakovati, i tako ne v Cerkov, no upravo u grobije bez raznstvija odnositi, i ot njud nikomu mertvoje tjelo cjelivati dozvoliti.*“²⁷⁷ Istog mjeseca ovo je nadopunjeno da se „*ni tjelo takovoje mertvoje do grobija provoditi i*

²⁷¹ Još u kolovozu 1756. godine Ugarsko namjesničko vijeće zabranilo je sahranjivanje umrlih bez prethodnog kirurškog pregleda i utvrđivanja smrti. Četiri mjeseca kasnije ta naredba nadopunjena je kako se preminuli ne smiju sahranjivati ranije od 36 sati od trenutka smrti. Sedamdesetih godina XVIII. stoljeća to je upotpunjeno naredbom da se preminuli moraju sahraniti najkasnije dva dana poslije smrti (S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str.47.-48.).

²⁷² V. Gavrilović, „Podaci iz »Vukovarskog protokola« o sprečavanju prenošenja kuge u Srem 1762. godine“, str. 157.

²⁷³ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 22.; Običaj dijeljena pokojnikovih stvari rodbini i prijateljima išao je u prilog širenju zaraze (G. Vasin, N. Ninković, „Smrt između sanitarnih propisa i narodnih običaja: kuga u Sremu 1795-1796“, str. 280.).

²⁷⁴ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 24.

²⁷⁵ Kako je Engel 70-ih godina XVIII. stoljeća zabilježio postojao je običaj da „*neunijati nose na groblje, u otvorenim mrtvačkim sanducima, bez razlike i obzira na bolest, a rodaci na najveće užasavanje prisutnih celivaju mrtvace, za šta crkvene pesme daju elemente*“ (F.S. Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, str. 111.).

²⁷⁶ G. Vasin, N. Ninković, „Smrt između sanitarnih propisa i narodnih običaja: kuga u Sremu 1795-1796“, str. 280.

²⁷⁷ V. Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, str. 3.

opojavati.²⁷⁸ Obred sahranjivanja podrazumijevao je okupljanje mnoštva rodbine te susjedstva nakon pogreba na dvodnevnu ili trodnevnu *daću* koja je pravljena u kući domaćina. Pored toga „*bogata trpeza i darežljivost domaćina namamljuje i veliki broj siromaha*“²⁷⁹, a opasnost velikog broja okupljenih na jednom mjestu ne treba posebno naglašavati. Međutim, unatoč zabrani još u siječnju 1796. godine pisao je Avakumović kako u „*njehkih mjestah cjelivanija kako mertvih tako i Ikon bivajut*.“²⁸⁰

U ostavštini Vuka Stefanovića Karadžića, koja se čuva u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti pronađena je *Pesma o slučaju bolesti iriške leta Gospodnjeg 1795* nepoznatog autora vjerojatno nastala nakon epidemije. U kontekstu tog razmatranja zanimljiv je njezin dio posvećen pogrebnim običajima i podvrgnutim mjerama opreza u kojima se osjeća sav čemer epidemije: „... *a grobari tud s koli prolaze,/ pak toware gdi god kog nalaze,/ sve zajedno mertve i bolesne, /ne žali ga, s njim o lesu tresne, /nit se štedi bogat ni siroma,/ sve gomilom dovode do groba,/ bez opela i zvonoglašenja,/ i paradem popovska pratenja,/ bez kićenja i cerni frolova,/ i kupenja ostali rodova!*“²⁸¹

Pored običaja, povećani mortalitet zadavao je ozbiljne probleme. Ravanički ljetopisac u slučaju erdeljske kuge zabilježio je kako „*od Zemuna do Varadina nije se moglo proći drumom od trupija mertvi ležeći ljudej i skotov i od smrada. Takožde i Dundavom trupija mertva ležeći pri bregu, ne mogaše sja Dunavu prestupiti i vode zavatiti od teška gada i smrada*“²⁸²; *i to beše u mesecu sektem(vrijju) i noemvru* (1738. godine, op.a.).²⁸³ Nekako u to vrijeme nalagano je što dublje pokopavanje mrtvih, a na ranije iskopane grobove nabacivanje što više zemlje, kao i dodatno posipanje krečom.²⁸⁴ Međutim Dvorsko ratno vijeće još krajem siječnja 1739. godine utvrdilo je kako su u Bačkoj i Srijemu mrtvi po kućama i dalje slabo pokopani te im vire dijelovi tijela zbog čega se zrak kvari, a zaraza i dalje prijeti.²⁸⁵ Krajem ožujka 1739. godine Dvorsko ratno vijeće saznalo je za gomilu od 500 nepokopanih konja kod Zemuna.²⁸⁶ Također u rujnu 1739. godine kod Slankamena nalazila se gomila mrtvacu koju nitko nije želio sahraniti pa se

²⁷⁸ Isto, str. 4.

²⁷⁹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 54.

²⁸⁰ V. Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, str. 22.-23.

²⁸¹ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 35

²⁸² Okuženi vojnici iz Pančeva i Beograda prebacivani su lađama u Bačku Palanku. Kako su mnogi od njih na predviđenom putu umirali, često su zakopavani na obalama Dunava, a nerijetko su i bacani u samu rijeku. To posljednje je ocijenjeno kao vrlo opasno zbog čega je naredbom bilo zabranjeno (S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 246.-247.).

²⁸³ *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, ur. Lj. Stojanović, 317-318.

²⁸⁴ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 245.

²⁸⁵ Isto, str. 251.

²⁸⁶ Isto, str. 251.

predlagalo da taj posao obave zatvorenici iz petrovaradinske tvrđave.²⁸⁷ „Mesec dana kasnije pukovnik Hohenau preneo je upravi provizorata čuđenje generala Šera (Scher), koji je saznao da u Petrovaradinskom Šancu mnogi mrtvaci leže po ulicama iako je tamo, kao i po drugim vojnim naseljima, objavljena naredba da će svako od njih biti kažnjeno sa po 100 carskih talira za svakog nepokopanog mrtvaca.“²⁸⁸ Izgledno je kako su problemi oko sahranjivanja postojali i naredne godine jer je u srpnju 1740. godine Zemaljska uprava priopćila provizoru Priseru kako umrle treba ukopavati u grobove duboke najmanje 8 šuva, preliter ih krečom i zatrpavati što debljim slojem zemlje.²⁸⁹

Franz von Schraud, opisujući stanje u Irigu pedesetak godina kasnije, navodi kako „iz više delova naselja širio se zadah raspadajućih leševa koje nije imao ko da zatrpa.“²⁹⁰ Visok mortalitet onemogućavao je primjereno sahranjivanje preminulih²⁹¹ zbog čega su oni ostajali i nesahranjeni. Pored toga preminuli su nerijetko plitko sahranjivani, a često baš na mjestima na kojima su umrli. Zbog toga su grobni humci bili posvuda.²⁹² Plitki grobovi predstavljali su potencijalnu opasnost jer su životinje lako mogle prenijeti bolest.²⁹³

U Vukovaru su umrle sahranjivali bez obaveznog pregleda zbog čega je nekoliko puta bila nužna ekshumacija pokojnika.²⁹⁴ Slično je utvrđeno prilikom akcije čišćenja Iriga i drugih zaraženih mjesta kada je uočen veliki broj nepravilno sahranjenih osoba, kao i na neodgovarajućim mjestima. Stoga se pristupilo ekshumaciji pokopanih i njihovom sahranjivanju na kužnim grobljima, zaštićenim opkopom i trnjem. Samo unutar mandeloske linije ekshumirano je preko 1300 leševa nepravilno sahranjenih.²⁹⁵

Međutim ekshumacija leševa izazivala je otpor među lokalnim stanovništvom. Ocjenjujući tu akciju „svetogrđem, žitelji su (Irižani, op.a.), kad bi čuli za iskopavanje, žurili da poravnaju humke, koje su do tada brižno održavali“²⁹⁶ ili su ih sakrivali pod plastovima sijena, prekrivali otpadom i slično.²⁹⁷

Ekshumaciju nepravilno sahranjenih u Irigu vršio je ranar s dvojicom grobara. Njih je pratio službenik magistrata s konjičkom stražom kako bi onemogućili kontakt s drugim osobama.

²⁸⁷ Isto, str. 255.

²⁸⁸ Isto, str. 255.

²⁸⁹ Isto, str. 258.

²⁹⁰ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 31.

²⁹¹ Prema priči Đurice Vaš, koju je čuo od starijih, umrle Irižane su zaziđivali u podrum jedne kuće u centru Iriga, jer im je bilo predaleko nositi tijela na kužna groblja (Ž. Marković, „Irižani o kugi“, str. 113.).

²⁹² F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 47.

²⁹³ Svi psi koji su lutali po selu morali su biti usmrćeni (V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 1.).

²⁹⁴ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 63.

²⁹⁵ Isto, str. 86.

²⁹⁶ Isto, str. 84.

²⁹⁷ Isto, str. 84.-85.

Štoviše, zemunice u kojima su noćili prilikom obilaska terena bile su spaljivane. Bolnice i groblja umrlih od kuge opkopana su kanalom širine i dubine 8 stopa. Na plitke grobove nasipalo se dvije do četiri stope zemlje.²⁹⁸

Akcija ekshumacija brižljivo je provođena, barem u početku. Čak su se upotrebljavala kolica s poklopcem koja su bila dobro namazana smolom i još dodatno prekrivana zemljom, sve radi zaštite. Tijela su odvožena na posebno ograđena groblja. Ostaci odjeće umrlih su spaljivani, kao i primarne jame koje su ostavljane izvjesno vrijeme otvorene kako bi bile izložene atmosferskim prilikama, a tek potom zatrpavane.²⁹⁹

Liječnik Selle je za ekshumacije u Neradinum, Grgeteku i Krušedolu uzimao ljude koji su preboljeli kugu smatrajući kako je manja vjerojatnoća da se ponovo zaraze. Međutim, Buday nije imao dovoljno takvih osoba, stoga je on dobrovoljce savjetovao kako trebaju postupati prilikom obavljanja posla. Savjetovao im je umakanje košulja u ocat, da spužvu natopljenu octom privežu pod nos, prskanje leševa octom te redovito pranje ruku i mazanje uljem noću pred spavanje.³⁰⁰

Savjeti liječnika „*brzo su dodijale neobuzdanoj plahovitosti prostog naroda, tako da su se oni bezbrižno prepuštali zadovoljstvu pijenja vina...*“³⁰¹ S vremenom, grobari su postali ravnodušni prema sanitarnim propisima te su tijela vadili nezaštićenim rukama, pretraživali mrtve ne bi li našli novac te skidali druge dragocjenosti.³⁰² Slična potvrda zabilježena je u sjećanju Dimitrija Nenadovića koji je naveo kako je njegov šukundjed Đoka „mirne duše kupio i sahranjivao kužne mrtvace, ne bojeći se ničega, pošto je bio drevna pijanica.“³⁰³

10. Svećenstvo u borbi protiv kuge

Pojava epidemije kuge učestalo je tumačena kao božja kazna, stoga se molitvama, procesijama i na druge načine željelo iskupiti, a u tim akcijama ključnu ulogu imalo je svećenstvo. Sudeći prema slučajevima u vrijeme erdeljske kuge, stanovništvo je bilo sklonije svome svećenstvu nego državnoj zdravstvenoj službi. Naime u Slankamenu stanovnici nisu čistili kuće propisanim postupkom. Umjesto prskanja octom i dimljenja radije su dovodili i plaćali svećenika koji ih je blagoslivljao svetom vodom i u njima čitao molitve, dakako, sve s

²⁹⁸ Isto, str. 79.

²⁹⁹ Isto, str. 86.

³⁰⁰ Isto, str. 86.

³⁰¹ Isto, str. 86.

³⁰² J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 38.

³⁰³ Ž. Marković, „Irižani o kugi“, str. 113.

ciljem tjeranja kuge.³⁰⁴ Tijekom trajanja erdeljske kuge u Petrovaradinu stanovnici su uzeli za zavjetni dan zaštitnike od kuge sv. Fabijana i sv. Sebastijana, 20. siječanja, i na taj dan išla je procesija iz gradske crkve u franjevački samostan. Pored toga, svakodnevno su u 7 i 17 sati zvonila zvona za vrijeme trajanja kuge 1738. godine.³⁰⁵ U listopadu 1762. godine mitropolit Pavle Nenadović upućivao je svećenstvo Vukovarskog protopopijata „*da primo molebstvije s vodoosveštenijem jakože i prikazano jest povsjudu userdno soveršajut i umoljajut preblagago B[o]ga o(t)vratiti o(t) stran i predjelov naših pravednij gnjev svoj i kužnuju bolesti...*“³⁰⁶ Vukovarski su franjevci 1795. godine uoči praznika svetog Franje organizirali molitve protiv kuge,³⁰⁷ a mještani Šarengrada su dva puta organizirali procesije u Ilok do kapele sv. Roka.³⁰⁸

Slikovito je u narodnoj pjesmi „*Pesma o slučaju bolesti iriške leta Gospodnjeg 1795.*“ opisan strah i nemoć, kao i uloga svećenstva: „*A kad buna među ljude uđe,/ I svakome smert pred oči dođe,/ Tadaj se počese svi Bogu moliti,/ Nišćim delit' i pravo tvoriti,/ Brojanice počese nositi,/ I prestaše sebe voznositi./ Po varoši popovi pođoše,/ I m[o]l[i]tve velike činiše,/ Masla svešataju, mirom pomazuju,/ [K]ako valja ljud'ma pokazuju,/ Pak marjaše od ljudi kupiše/, I džepove napuniše,/ Al' se s njima slabo pomogaše,/ Jer s dolamom pusti ostadoše...*“³⁰⁹ Strah i nemoć uslijed nepoznavanja uzročnika kuge tjeralo je stanovništvo u očaj te je ono svoj spas tražilo u religiji. Shodno tome, zanimljiva je uloga svećenstva u borbi protiv kuge.

Posebno važnu ulogu u suzbijanju kuge imalo je pravoslavno svećenstvo. Otpor koji su pravoslavci, kao i drugi, pokazivali prema službenim zdravstvenim propisima i naredbama nastojale su vlasti izbjeći posredstvom pravoslavnog svećenstva. Tako se iz protokola Vukovarskog protopopijata iz 1762. godine, u koji je vukovarski prota Mojsije unosio naređenja i upute iz Mitropolije u Karlovcima, može prepoznati uloga svećenstva kao posrednika na relaciji država-narod.

Iz protokola saznajemo kako je u rujnu vukovarski prota Mojsije dobio uputstvo od mitropolijskog egzarha Gerasima Radosavljevića uslijed „*kužne bolesti i naprasne smerti svuda po našem protopopijatu pri cerkva naredbu učinite, jektenije upotrebite, za molebstvenije k tomu že vode osveštenije.*“³¹⁰ Također trebalo se kloniti dodira s ljudima s osmanske strane te

³⁰⁴ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 254.

³⁰⁵ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 23.

³⁰⁶ V. Gavrilović, „Podaci iz »Vukovarskog protokola« o sprečavanju prenošenja kuge u Srem 1762. godine“, str. 156.

³⁰⁷ F. E. Hoško, „Ljetopis Klementa Orovcanina“, str. 60.

³⁰⁸ *Kanonske vizitacije*, knj. 8, ur. S. Sršan, str. 729.

³⁰⁹ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 35.

³¹⁰ V. Gavrilović, „Podaci iz »Vukovarskog protokola« o sprečavanju prenošenja kuge u Srem 1762. godine“, str. 155.

kupovine. Svećenicima je bilo upućeno „koga god bez osvjedjelstvovanja izderžate kontromacije ili voinstvenago propuska k sebję na razgovor ili na konak, ili ot vešćej kakovih god na ostavu ne primati...“,³¹¹ a bilo im je zabranjeno, „da bez pasoša urođenih na to komendatov militarških i komitatskih i bez znanja v(a)šęga protopopskoga kamo libo na stranu da ne derznu ishoditi.“³¹²

Utjecaj svećenstva među stanovništvom Srijema prepoznao je i Franz von Schraud te je smatrao važnim imati na svojoj strani svećenike „čiji su primer Sremci rado sledili“.³¹³ Pravoslavnom svećenstvu u srpnju 1795. godine savjetovalo se u slučajevima da ako netko od „parohijan Vaših slučitsja v boljezni naprasnu pasti, k takovomu vo pervih postarajte se feldčera privesti, i po polićeniju ot toga cjeduli dozvolenija, k takovomu bolesniku otiti možete“.³¹⁴ U slučaju pojave „strahotnoi smertnoi boljezni pojaviti, Vi tamo niti prihodite opojati, niti zvonami oglasiti.“³¹⁵ U kolovozu 1795. godine to je upotpunjeno zabranom posjećivanja oboljelih bez „pismenoi dozvolenije ot Gđina Solgabirova“, a u slučaju posjete oboljelima, „takovago na tri koraklja ot nego otstojašće ispovjedite, i svjatuju tainu s kašičicom drvenom na dugačkom drvetu podajte, a jegda takovago prečestite, drvo i kašiku abije spaliti sotvorite.“³¹⁶

Kako se narod odupirao sanitarnim propisima Srpska pravoslavna Crkva je tijekom rujna 1795. godine upućivala svećenicima da „narod sovjetujte i nastavite da sve vozmožno v ciję nužnoje vreme visoka naredba naroda radi o soderžanii nihovog dobrogo zdravija tvorit, tako da narod ovomu visokomu uređeniju za radi ih tvorimomu pokornost sotvoriti potštitsja, i do tolje trajati budet, do nelježe Božiji ot nas dvignetsja i ova bolest prestanet, a da ovo učređenije ni zakonu ni Cerkvi najmanje protivno stojit.“³¹⁷

I sam mitropolit Stefan Stratimirović smatrao je kako svećenstvo može odigrati važnu ulogu u suzbijanju kuge. Štoviše, on je odgovornost za opstojnost kuge u istočnom Srijemu stavljao na svećenstvo koje bi, kada bi se potrudilo savjetovati narod, doprinijelo bržem suzbijanju zaraze. „Kada bi govorim ovo njima ot Svjaštenstva neprestano u pamet metato, i na sovjet i dušu, da ne bi sebe sa svim pogubili nalagano, to bi zaista kuga do sada istrebiti se mogla. Imam živii primjer u Karlovci i u Vukovaru gdi se također ovo zlo uselilo bilo, i za verlo kratko vreme črez to što su ljudi uredbama onima, koje je vlast tvorila pokoravali, ljekarstva upotrebljavali, i sa svim život svoj onako vodili, kako što je im zapovjedano, a sve ovo črez

³¹¹ Isto, str. 155.

³¹² Isto, str. 157.

³¹³ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 34.

³¹⁴ V. Krstić, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, str. 2.

³¹⁵ Isto, str. 2

³¹⁶ Isto, str. 4.

³¹⁷ Isto, str. 5.

*neprestanoje Parohijalnih Svjaštenikov uvještanije i nastavljenije točno tvorili jesu; i tako budi blagodarenije Bogu! Sa svim sebe ot ove tuge oslobodili jesu.*³¹⁸

U listopadu 1795. godine Avakumović upućivao je svećenstvo jer je „sastanak ljudski velikii i glavni uzrok jest ninješne otrovne bolesti, zato slavnaja Sanitets Komisia za dobro i polezno obrjela jest, da za sadašnje vreme i u cerkvi ljudi ne sastajuse, i zato da crkve so svjem zatvorene budut. A da Cerkov bez svjaštenosluženije ne budet Svjaštenik možet v Cerkvje zatvorennoi Svjaštenosluženije soveršavati, a narod vsjakii pri svojem domu da budet, i jegda zvono uslišit člen svjatija liturgii oglašavajuščeje, vsjak v svojem domje sa svojom familiom Bogu molitisja i Blagogovjeistovati možet.”³¹⁹ Saznavši studenoga 1795. godine za slučaj nekog žitelja iz Velikih Radinaca, koji „slavivši po obiknoveniju Svjatago, i na objed mnoge prizvavšii, smješčen je uzrokoval, i črez toje mnogi kugoju otrovalisja”³²⁰ mitropolit je zabranio svećenstvu osvećivanje slava ili dopuštanje održavanja religijskih svečanosti „pod lišenijem čina i Parohii.”³²¹ Slično je ponovljeno i u studenom 1795. godine kada je upućeno „da slave Svečarske, Daće, i mnogoljudne svadbe prestanut, pri svadbama tokmo tri potrebite persone bez svirjelei s jednimručkom da bivajut, i to komu nužno bračiteja.”³²²

Također mitropolit je u prosincu 1795. godine poručivao svećenicima objavljivanje narodu kako zbog neposlušnog pojedinca „črez njegovu nepokornost bolest se rasprostranjava, toliko Hristjanstvo umire... črez njiovu nepokornost toliku zlu uzrok bivaju, nikada lica Božija vidjeti neće ...“ te će takve osobe „pod vječitu Cerkovnu Anatemu metuti, nji sa svim iz Cerkve izključiti, i kako što tjelom propadaju, tako i duši ih pod vječitoje žiznu očajanije da padnut.”³²³ Time je mitropolit nastojao kod vjernika izazvati strah i pokornost zaključivši kako nije „naš rod tako glup i uporan da ne bi Svjaštenstvo poslušao...”³²⁴

Svećenstvo je bilo svjesno iscrpljenosti koju je održavanje posta izazivalo, stoga je nastojalo izaći u susret vjernicima. Tako su oni zatvoreni u kordonu po mitropolitovom odobrenju „sije nuždnoje vremja črez siju četiridesjatnicu mersnaja snjednaja uživati, i jedinom rečvju, onoje jesti čto u takovom slučaju Sanitets Komisia sovjatovati budet.”³²⁵

³¹⁸ Isto, str. 20.

³¹⁹ Isto, str. 11.

³²⁰ Isto, str. 9.

³²¹ Isto, str. 9.

³²² Isto, str. 13.

³²³ Isto, str. 21.

³²⁴ Isto, str. 22.

³²⁵ Isto, str. 24.

11. Urbanistička i građevinska rješenja i problemi u suzbijanju kuge

Otežavajuća okolnost prilikom suzbijanja kuge proizlazila je iz samih prirodnih karakteristika te iz urbanističkog uređenja. Srijem kao pogranično područje s Osmanskim Carstvom, gdje epidemije kuge gotovo nisu ni prestajale, bio je izazov za čuvanje. „*Sve su zemlje*“, kako je zaključio Wilhem von Taube, „*za žaljenje koje graniče s Turskom. Jer one nisu svakodnevno izložene samo neočekivanim oružanim upadima, nego i neugodnoj kugi...*“³²⁶ Prirodne karakteristike, guste šume i neprohodna močvarna područja, otežavale su nadzor nad granicom.³²⁷ Vojna krajina, kao vojno-obrambena institucija, nadzorom granice obavljala je i sanitarne mjere. U konačnici njena sanitarna funkcija potvrđena je stvaranje sanitarnog kordona. Sam sanitarni kordon predstavljao je složeni plansko uređeni građevinski kompleks s mnoštvom čardaka, točno određenih prijelaza i kontumaca.

Zemunski kontumac posebno je zanimljiv jer je služio kao glavni prijelaz s Osmanskim Carstvom u Srijemu. Ustrojen je još 1730. godine i postojao sve do 1872. godine. Kontumac je bio omeđen zaštitnim rovom širokim osam metara i dubokim šest metara. Dodatno je utvrđen visokim zidom koji je na tri mjesta imao velika ulazna vrata. U sastavu zemunskog kontumaca postojao je parlatorij, bolnica, groblje, dvije kapele - katolička i pravoslavna. Tome popisu treba pridodati i rastel te prostorije u kojima su boravili oni koji su izdržavali karantenu. Praktičnosti su podlijegala arhitektonska rješenja i sakralnih objekata. Tako je pravoslavna kapela zemunskog kontumaca imala čak sedam vrata kako ne bi došlo do miješanja svećenstva, službenika kontumaca i onih koji su izdržavali karantenu.³²⁸ O složenosti zemunskog kontumaca najbolje govori činjenica kako je u njemu 1788. godine bilo čak 62 zaposlena među kojima dva liječnika i svećenik.³²⁹

Po svemu sudeći, kontumaci nisu bili primjereni niti su mogli odgovoriti gospodarskim zahtjevima. Von Taube zamijetio je kako su „*kontumacke zgrade ne samo loše i bez ikakve udobnosti, nego i tijesne, pa ipak koštaju mnogo novca. Putnik koji je već nekoliko dana bio zatočen u tim odvratnim tamnicama mora češće trpjeti da zbog nedostatka prostora smjeste u*

³²⁶ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.

³²⁷ Primjerice, Franz von Schraud smatrao je organizaciju kordona u slučaju Vukovara otežavajućom jer se preko „*Dunava nalazi se vodoplavna, močvara i nenastanjena ravnica, koja je pružala priliku za bekstvo*“ (F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 60.).

³²⁸ J. Maksimović, *Srem u vreme kuge*, str. 20.

³²⁹ Isto, str. 20

njegovu sobu nekoga tko je tek došao, te na taj način gubi one dane koje je već proveo u svojoj karanteni i ponovo mora iz početka započeti.“³³⁰

Za razmjenu robe upotrebljavani su rasteli, tj. žičane rešetke. Rasteli jesu prostori polukružnog ili četvrtastog oblika dovoljno prostrani da u njih može stati 300 do 400 ljudi sa svojom prtljagom. Rastel se jednom stranom naslanjao na liniju razgraničenja. S druge strane, četiri do pet hvati od te ograde, bila je druga oграда koja je ograničavala pristup u prostor Srijema. Između te dvije ograde bio je prostor koji je bio dostupan samo službenicima. Taj prostor bio je podijeljen na dva dijela, tako da je u srijemskom dijelu prostora bila posluga, a u drugom nadzornik i ranarnik. Roba koja je prolazila kroz rastel morala je proći kroz proces dezinfekcije. Ono što bi stanovnici nezaraženog dijela Monarhije kupili moralo se prati vodom u pripremljenoj bačvi. Potom bi se roba dostavljala do stola uz pregradu gdje bi je preuzimali nadzornik i ranarnik i potom predavali kupcima. Istim putem prolazila je roba u obrnutom smjeru, samo što bi izostajalo pranje.³³¹

S druge strane arhitektonska i urbanistička rješenja pojedinih mjesta bila su prepreka brzom ograničavanju širenja kuge. Primjerice, u slučaju Iriga, gdje su ulice bile uske, a velike obitelji zbijene u malim kućama, okolnosti su pogodovale širenju zaraze. Pored toga kuće su se naslanjale jedna „na drugu, a dvorišta nisu bila odvojena... Mnoge porodice su vodu donosile iz malobrojnih bunara ili zajedničkih potoka koji su proticali kroz mesto i pravili dublje ili pliće lokve. Mesare i pijace bile su na najtežim prilazima i u neposrednoj vezi. Ljudi su tako bili u stalnom kontaktu sa životinjama. Zato nisu stradali samo nepromišljeni i odvažni nego i predostrožni, jer su teško mogli da izbegnu bezbrojnim mogućnostima zaraze.“³³²

Slično je bilo i u Starom Vukovaru gdje su kuće bile gusto zbijene jedna uz drugu, ušorene u uske ulice ili su nepravilno razbacane, a nisu odvojene ogradama.³³³ Radivoj Simonović taj opis upotpunjuje kako su kuće na ulici naslonjene jedna na drugu te su mačke

³³⁰ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 234.

³³¹ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 41.; Zanimljiv opis zemunskog kontumaca, odnosno rastela u njegovom sastavu ostavio je von Taube. „Između Zemuna i Beograda drži se na Beogradskim livadama svako jutro važna tržnica, no koju dnevno dolaze trgovci iz Beograda i Srbije sa svojom robom. Tržnica je ograđena palisadama (koljem) te beogradski trgovci koji nisu proveli karantenu stoje na jednoj strani, a zemunski na drugoj. Oni se međusobno ne smiju dodirivati, pa zbog toga na sredini između njih stoje straže i kontumacki činovnici koji na sve paze. Kad neki Beograđanin treba obaviti isplatu u gotovom novcu, on izbrojanu svotu mora baciti u zdjelu napunjenom octom, iz koje onda kontumacki činovnici izvade novac te ga dadu vjerovniku. U gradu uvijek ima i Beograđana koji su izdržali karantenu te koje oni trgovci koji prelaze Save samo za nekoliko sati da bi izašli na tržnicu koriste kao posrednike i trgovce“ (F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 234).

³³² F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 31.

³³³ Isto, str. 60.

mogle ići s krova na krov prenoseći zarazu.³³⁴ Naime u Vukovaru je zaraženo svega 27 kuća od postojećih više od 1000 kuća i to one u najužim ulicama koje su sagrađene jedna uz drugu.³³⁵

Osim toga koncentriranje ljudi na jednom mjestu samo je moglo doprinijeti širenju zaraze. Primjerice, u Neradinu je bilo samo jedno mjesto gdje su se mještani opskrbljivali vodom s potoka koji je prolazio kroz selo.³³⁶

S druge strane, urbanističko uređenje Rivnice onemogućavalo je brzo širenje zaraze. Naime, u Rivnici ulice su bile široke, kuće ušorene, a međusobno odvojene širokim i dobro ograđenim dvorištima pa „*su same po sebi predstavljale neku vrstu odvojenih kontumacijskih koliba.*“³³⁷ Usto ušorenost olakšavala je nadzor nad sumnjivim i zaraženim kućama zbog čega je bio potreban manji broj stražara.³³⁸

Usljed urbanističkih nedostataka, a kada je kuga zabilježena u pojedinom mjestu, posezalo se za odgovarajućim mjerama. Tako su izvan samog mjesta podizane kolibe odvojene jedne od drugih kanalima ili ogradama, a potom ponovo sve ograđene za smještaj osoba kod kojih postoji sumnja zaraze, odnosno podizani su mjesni kontumaci.³³⁹ Zbog velikog mortaliteta nužnost je bilo podizanje posebnih kužnih groblja koja su također ogradom i opkopom bila zaštićena. Na kraju, i sama mjesta su opkopima izolirana od nezaraženog područja. U Krušedolu, u djelu gdje su zaražene kuće bile preblizu jedna drugoj, podignuta je visoka ograda dok su na potoku razdvojena mjesta za uzimanje vode za zaražene i one zdrave.³⁴⁰

U cilju izbjegavanja većeg broja ljudi na jednom mjestu u Vukovaru su, pored postojeće mesnice, otvorene još četiri. Tako su sluge koje su bile zadužene za pojedine četvrti tada bile raspoređene po novootvorenim mesnicama. Sve domaće životinje smještene su i zbrinute izvan grada, kako bi se olakšala njihova prehrana.³⁴¹ Slično se nastojalo i u rumskom kotaru. „*Kasapnicza izvani mesta koliko jeste moguch podaleko nekase prave, illiti akosu u Mestu kerv, czreva i ostala, dase taki zakopa, a niposto dase napolje u avlii illiti So ku smrad takovi ostavi, koje izto i za Smet illi gyubre iz kucha kadase pocsiste razumeti se imade.*“³⁴²

³³⁴ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 29.

³³⁵ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 66.

³³⁶ Isto, str. 27.

³³⁷ Isto, str. 52.

³³⁸ Isto, str. 52.-53.

³³⁹ Isto, str. 28.

³⁴⁰ Isto, str. 58.-59.

³⁴¹ Isto, str. 65.

³⁴² V. Krstić, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, str. 4

12. Gospodarstvo i kuga

Gospodarski promet, odnosno razmjena robe između Austrije i Osmanskog Carstva, predstavljao je ozbiljan sanitarni problem jer uz robu moguć je uvoz i raznih bolesti. „*Na nesreću austrijske zemlje trebaju mnogo turske robe koja je zarazna te godinama u sebi čuva kugu, na pr. vuna, pamuk i tome slično.*“³⁴³ U cilju rješavanja toga problema vlasti su organizirale rastele pri kontumacima ili na posebnim prijelazima. Rasteli su organizirani na način da kupac i prodavatelj ne stupe u fizički kontakt već se trgovina odvijala preko posrednika. Novac i roba su pri razmjeni prolazili kroz postupak dezinfekcije, odnosno dimljeni su i potapani u rastvor octa.³⁴⁴ S druge strane sanitarni propisi usporavali su transport i trgovinu robe te posljedica je toga oskudica pa čak i pojava gladi u graničnom području.

Već je napomenuto kako je kuga izazivala probleme u gospodarstvu, no treba naglasiti i da je održavanje gospodarstva utjecalo na borbu protiv kuge. Franz von Schraud je objasnio kako su nadolazeću „*berbu grožđa oni (Srijemci, op.a.) su shvatili ozbiljnije od propisa o zaštiti. Nije se moglo sprečiti da ljudi sakupljaju plodove svoga rada nakon letnjih poslova. Što je više radnika zaraza odnosila, ljudi su se osećali obaveznijim da rade.*“³⁴⁵ Uslijed poljoprivrednih radova postojala je veća mogućnost zaraze. Tako je von Schraud zaključio kako su u Neradinu „*berba grožđa i kukuruza bile su uzrok ovako velike smrtnosti u ovom jesenjem mesecu (listopadu, op.a.)*.“³⁴⁶ Također u Rivnici mještani nisu željeli prekinuti poljske radove kako bi podigli 19 koliba za oboljele. Isto tako zdravi Rivničani nisu stizali obavljati poljske radove, pored vlastitih, i na imanjima zaraženih zbog čega su zaražene osobe bježale stražama kako bi same to učinile. Slično je bilo i u Jasku. Kada su zdravi zapustili, opterećeni vlastitim poslom, berbu grožđa i kukuruza na imanjima onih u kontumacu „*propisa za borbu protiv kuge se više niko nije pridržavao.*“³⁴⁷ U Krušedolu, gdje nije bilo dovoljno radne snage, berbu grožđa su obavljali najprije zdravi, potom sumnjivi, a na kraju zaraženi.³⁴⁸ Također, zbog intezivnih poljskih radova u vrijeme iriške kuge nije se moglo odvojiti dovoljno stražara za sanitarni kordon. To je bilo izvedivo tek u studenom nakon obavljanja poljoprivrednih radova.³⁴⁹

³⁴³ F. W. von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, str. 131.

³⁴⁴ S. Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, str. 45.

³⁴⁵ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 37.

³⁴⁶ Isto, str. 49.

³⁴⁷ Isto, str. 56.

³⁴⁸ Isto, str. 52.-59.

³⁴⁹ Isto, str. 22.

Održavanje straže muškarce je udaljilo od njihovih običajenih poslova jer su, kako Petar Runjanin navodi, na straži bili gotovo bez izmjene, stoga je sav posao pao na žene.³⁵⁰ Na kraju, Runjanin zaključuje kako je zbog kuge, odnosno obveza u njezinom sprečavanju, bilo sveprisutno „*jadno ubožestvo i bedno siromaštvo vidilo se.*“³⁵¹

Opskrba sanitarnog kordona i kontumaca zahtijevala je ogroman gospodarski napor. Primjerice, kako se erdeljska kuga u Srijemu nije stišavala ni pred zimu, srijemska vlastelinstva morala su osigurati 4000 hvati drva za snabdjevanje kontumaca.³⁵² Tijekom iriške kuge komesar je za svakoga stražara na kordonu osigurao dvije deke i kaput, nužnih tijekom zimskih mjeseci. Svakodnevno su stražari opskrbljivani hranom i pićem. Štoviše, kako bi opskrba bila učinkovitija u Mandelosu i Banoštru podignute su pekare koje se pekle kruh isključivo za stražu na kordonu.³⁵³ Isto tako bila je nužna opskrba onih smještenih u kontumacima i bolnicama. Vukovarci smješteni u kontumac i bolnicu tijekom iriške kuge dnevno su dobivali pola funte mesa, nešto povrća, soli, octa i porciju kruha.³⁵⁴ Prema Radivoju Simonoviću država je potrošila 238660 forinti na suzbijanje zaraze, pri čemu nije uračunat potrošeni novac županija ili pojedinih mjesta. Osim ovoga država je ostala i bez poreza kojeg oni na okuženom području nisu mogli isplatiti.³⁵⁵

Treba skrenuti pažnju i na još jedan gospodarski aspekt. Odbijanje čišćenja kuća u Slankamenu u vrijeme erdeljske kuge bilo je u cilju odbijanja konačenja vojske na neočišćenim i nedezinficiranim kućama.³⁵⁶

Na kraju, organizaciju sanitarne službe, odnosno sanitarnog kordona treba gledati i s gledišta na koji je upozorio Mirko Valentić. Naime karantenske i druge zdravstvene zaštite, odnosno sanitarni kordoni štitili su rezervoar jeftine i dobro izvježbane carske vojske u Krajini.³⁵⁷ Dakako, i gospodarski napredak zahtijevao je brojno i zdravo stanovništvo.³⁵⁸

³⁵⁰ S. Bugarski, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, str. 32.

³⁵¹ Isto, str. 33.

³⁵² S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 245.

³⁵³ F. von Schraud, *Istorija kuge u Sremu: 1795-1796*, str. 44.-45.

³⁵⁴ Isto, str. 63.

³⁵⁵ R. Simonović, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*, str. 150.

³⁵⁶ S. Gavrilović, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, str. 254.

³⁵⁷ Drago, Roksandić, „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“, *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. 3, No.1, Zagreb 2007., str. 74.

³⁵⁸ Skupina autora, *U potrazi za mirom i blagostanjem – hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, str. 234.

Zaključak

Kuga je četiri puta pogađala srijemski prostor XVIII. stoljeća dok je opasnost od širenja zaraze bila neprekidna. Srijem je imao nesreću, kao pogranično područje prema Osmanskom Carstvu koje je bilo poveznica Europe s endemskim područjima epidemija kuge, stalnog izlaganja kugi. Mobilnost trgovaca, robe i vojske omogućila je i transport bacila kuge pa stvarna opasnost nikada nije prestajala.

Sve do otkrića antibiotika kuga je predstavljala opasnost koja je u svakom trenutku mogla dovesti do depopulacije određenog prostora. Dakako, potpomognuti ratom i gladi razmjeri katastrofe mogli su lako biti apokaliptični. Habsburška Monarhija strepila je od depopulacija, osobito zbog gospodarstva XVIII. stoljeća koje se zasnivalo na fiziokratizmu koje nije moguće bez zdravog i brojnog stanovništva. Upravo u tom kontekstu treba razumijevati niz sanitarnih odredbi i zakona koji su doneseni tijekom XVIII. stoljeća od kojih je većina bila usmjerena prevenciji i suzbijanju epidemija. Istovremeno sa sanitarnim aktima doneseni su i urbari koje isto treba sagledati u duhu fiziokratizma, odnosno zaštite radne snage.

Beč je najviše ulagao u sanitarni kordon u sklopu Vojne granice. Ona je kao nadzirana linija duž Osmanskog Carstva koja je onemogućavala slobodan prelazak ujedno predstavljala i barijeru za bolesti. U potpunosti kontumacija u kojima se primjenjivala metoda karantene, Vojna granica bila je vrlo učinkovito sanitarno rješenje.

No bez obzira na razinu organiziranosti bolesti nikada nisu mogle biti u potpunosti odbijene. Treba se podsjetiti da zaražena buha može izdržati čak 80 dana bez hrane pa se teoretski bacil kuge može unijeti u dubinu Monarhije bez obzira na izdržanu karantenu. Upravo je to bio problem organizacije zdravstva u Habsburškoj Monarhiji. Dok je uređenje sanitarnog kordona bilo poprilično jasno određeno, postupanje unutar Monarhije u slučaju pojave epidemije pokazivalo je tromost i neorganiziranost. Informiranje stanovništva o bolestima i čuvanju od njih uglavnom je izostajalo što je u prvim danima organizacije predstavljalo ozbiljan problem. Uslijed straha i uočenih strahota stanovništvo je bilo sklono iščekivanju smrti umjesto poštivanja sanitarnih propisa.

Otpor stanovništva prema sanitarnim propisima zasigurno je vukao teret prošlosti. Naime kako nije postojao pouzdan lijek za liječenje, a smrtnost bila gotovo zagwarantirana stanovništvo je pokazivalo samovolju. Bilo je sklono odlaziti u šume kako bi se izoliralo što samo po sebi nije problematično. Međutim za istim postupcima nerijetko su posezali i zaraženi u pokušaju mijenjanja vlastite sudbine. S druge strane uvjerenje kako se od smrti ne može pobjeći kod dijela stanovništva izražavala se oholost u vidu odbijanja sanitarne zaštite.

Izvori

1. Bugarski, Stevan, „Podaci o sremskoj kugi u zapisima Save Tekelije – pri Madžarskoj dvorskoj kancelariji u Beču“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., 19-38
2. Engel, Franz Stefan, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*, Matica srpska, Novi Sad 2003.
3. Gavrilović, Vladan, „Podaci iz »Vukovarskog protokola« o sprečavanju prenošenja kuge u Srem 1762. godine“, *Zbornik radova: Izvori o istoriji i kulturi Vojvodine*, Filozofski fakultet Novi Sad, Novi Sad 2009., 153-159
4. Gavrilović, Slavko, „Vesti o kugi u Srbiji 1792-1793.“, *Istoriski časopis*, br. 25/26, Istoriski institut SANU, Beograd 1978/79., 279-283
5. Krstić, Vasa, „Naredbe načelnika Rumskog sreza za vreme kuge u Sremu 1795-1796 godine“, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture u Jugoslavije i Balkanskog poluostrva*, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1940., 1-10
6. Krstić, Vasa, „Okružnice sveštenstvu za vreme kuge u Sremu 1795 i 1796 godine“, Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, Beograd 1940., 1-25
7. Mikić, Petar, Kolarović, Luka, „Dva svedoka o sremskoj kugi 1795-1796. godine“, *Krovovi – bilten za kulturu i umetnost*, Vol. 22/23, No. 71/74, Sremski Karlovci 2008./2009., 225-231
8. Mikić, Petar, „Srpski izvori o epidemijama kuge u panonskom prostoru tokom XVIII veka“ *Zbornik radova: Prvi kongres za istoriju zdravstvene kulture podunavskih zemalja*, Novi Sad 1975., 233-242
9. Obradović, Dositej, *Život i priključenija*, knj. I, Školska knjiga, Novi Sad 2004.
10. Orfelin, Zaharije, *Iskusni podrumar*, Narodna biblioteka Srbije/Dečje novine, Beograd/Gornji Milanovac 1986.
11. *Zapisnici sjednica Srijemske županije 1760. – 1766.*, ur. Prutki, Stjepan, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar 2015.
12. Reljković, Matija Antun, *Satir iliti divji čovik*, Glas Slavonije, Osijek 1974.
13. *Kanonske vizitacije*, knj. 8, ur. Sršan, Stjepan, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2010.
14. *Osječki ljetopisi 1686.-1945.*, ur. Sršan, Stjepan, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek 1993.
15. *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, ur. Stojanović, Ljubomir, Srpska kraljevska akademija, Sremski Karlovci 1927.

16. Šenoa, August, *Izabrana djela I.*, ur. Dubravko Jelčić, Matica Hrvatska, Zagreb 2008., str. 96.
17. von Schraud, Franz, Pilher, Joseph, *Краткое поученіе како отЪ куги сачуватися моци*, 1795.,
<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=560&m=2#page/1/mode/2up>; 28.6.2017.
18. von Taube, Friedrich Wilhem, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, Državni arhiv u Osijeku/Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, Osijek 2012.
19. von Schraud, Franz, *Istorija kuge u Sremu; 1795-1796*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1995.

Literatura

1. Božić-Bužančić, Danica „Liječnici, kirurzi, lijekarnici, lijekovi u liječenju kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću“, *Povijesni prilozi*, Vol. 16, No. 16, Zagreb 1998., 135-157
2. Božić-Bužančić, Danica, „Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII stoljeću“, *Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 23, No. 1, Zagreb 1990., 247-258
3. Braudel, Fernand, *Strukture svakidašnjice – Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, August Cesarec, Zagreb 1992.
4. Breberina, Milan, „Istorija hirurgije na teritoriji današnje Vojvodine“, *Sveske Matice srpske*, No. 55, Novi Sad 2014., 15-66
5. Cartwright, Frederick, Biddiss, Michael, *Bolest i povijest*, Naklada Ljevak, Zagreb 2006.
6. Dorn, Antun, „Razvoj zdravstvenih ustanova u Vukovaru“, *Medicinski centar Vukovar – Razvoj zdravstva i medicinskih službi vukovarske komune*, Fond za izgradnju bolnice/Medicinski centar, Vukovar 1976., 99-171
7. Dorn, Antun, „Vukovar u danima kuge 1795-1796 godine“, *Ogledi*, Vol.5, No. 1 (8), Vukovar 1963., 76-82
8. Gavrilović, Slavko, „Epidemija kuge na Balkanu i srednjem Podunavlju od VI do XIX veka“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., 7-13
9. Gavrilović, Slavko, *Srem od kraja XVII do sredine XVIII veka*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad 1979.
10. Hoško, Franjo Emanuel, „Ljetopis Klementa Orovcanina“, *Croatica Christiana periodica*, Vol. 4, No. 5, Zagreb 1980., 55-61
11. Jovin, Slavko *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine 1718-1849*, Matica srpska, Novi Sad 1998.
12. Lazanin, Sanja, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća“, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 23, No. 3, Zagreb 2007., 225-249
13. Le Goff, Jacques, *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*, CLIO, Beograd 2010. 41, Beograd 1940.
14. Maksimović, Jovan, *Srem u vreme kuge*, Srpska čitaonica u Irigu, Irig 2015.

15. Marković, Živko, „Irižani o kugi“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., 107-113
16. Mičić, Milan, „Apotekari i epidemija kuge u Sremu 1795/96. godine“, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae*, Vol. 6, No. 1-2, 1966, 11-16
17. Mičić, Milan, *Farmacija u Sremu 1759-1918*, Matica srpska, Novi Sad 1987.
18. Mikić, Petar, „Kuga u Karlovcima 1738-1740 i 1795/96“, *Krovovi – bilten za kulturu i umetnost*, vol. 21, no. 67/70, Sremski Karlovci 2007., 25-29
19. Mikić, Petar, „Kuga velika morija čovečanstva“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., 114-127
20. Milošević, Petar, „Prvi pomeni kuge na teritoriji Srema“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996, 39-41
21. Moaćanin, Nenad, „Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavofa za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 13, Zagreb 1984., 107-118
22. Moaćanin, Nenad, „Osječki ili Požeški sandžak“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 12, Zagreb 1983., 35-40
23. Popović, Dušan, *Srbi u Sremu do 1736/7*, SAN, Beograd 1950.
24. Popović, Dušan, *Velika seoba Srba 1690*, SKZ, Beograd 1954.
25. Ravančić, Gordan, *Crna smrt 1348.-1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2006.
26. Roksandić, Drago, „Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine“, *Ekonomska i ekohistorija*, Vol. 3, No.1, Zagreb 2007., 62-82
27. Simonović, Radivoj, *Kuga u Sremu: godine 1795-1796*. Srpska čitaonica/Budućnost, Irig/Novi Sad 1995.
28. Skenderović, Robert, *Utjecaj terezijanskih reformi na demografski razvoj slavonskog Provincijala*, Filozofski fakultet Zagreb, Zagreb 2005.
29. Skenderović, Robert, „Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770.“, *Scrinia Slavonica*, Vol. 5, No. 1, Slavonski Brod 2005., 115-143
30. Skupina autora, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Službeni glasnik, Beograd 2010.
31. Skupina autora, *U potrazi za mirom i blagostanje – hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb 2013.

32. Thaller, Lujo, *Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od godine 1770. do 1850.*, Dionička štamparija, Karlovac 1927.
33. Vasin, Goran, Ninković, Nenad, „Smrt između sanitarnih propisa i narodnih običaja: kuga u Sremu 1795-1796“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, No. 151, Novi Sad 2015., 277-287
34. Velisavljev, Milorad, „Natalitet i mortalitet u Irigu u doba kuge 1795-1796 i danas“, *Zbornik radova: 200-godišnjica sremske-iriške kuge*, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad 1996., 42-47